

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Χ ρ ι σ τ. Ν ά λ τ σ α, Φίλιππος Β' ὁ Μακεδών, ὁ ἑνωτὴς τῶν Ἑλλήνων [Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 32], Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 918.

Κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, ὅποτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν καὶ ἰδίως τῶν Γερμανῶν μελετητῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἐστράφη περισσότερο εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν κρατῶν, ἐδημοσιεύθησαν πολυάριθμοι αὐτοτελεῖς καὶ μὴ ἐργασίαι, πραγματεῖαι καὶ ποικίλα ἄρθρα εἰς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδείας περὶ Φιλίππου Β', περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δράσεως αὐτοῦ, περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου του ἐν γένει, ἀλλὰ μονογραφίαι, εἰς τὰς ὁποίας νὰ μᾶς δίδεται μία ὠλοκληρωμένη εἰκὼν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀνδρὸς τῆς ἀρχαιότητος, ἐλάχισται ἤλθον εἰς φῶς (Fr. Geyer, Arn. Momigliano, V. Charot, P. Cloché). Εἰς τὴν ἑλληνικὴν μάλιστα γραμματεῖαν ἡ κατάστασις δὲν εἶναι καλυτέρα. Ἐλάχισται μελέται περὶ Φιλίππου ἐγράφησαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκλαϊκευτικαὶ καὶ ἐν συναρτήσει μὲ τὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν ἀντιμακεδόνων ρητόρων, οὐδεμία δὲ ἀξιόλογος ἐπιστημονικὴ μονογραφία περὶ Φιλίππου. Τὸ κενὸν τοῦτο ἔρχεται νὰ ἀναπληρώσῃ ἡ πρό διετίας δημοσιευθεῖσα ἐργασία τοῦ κ. Χριστ. Νάλτσα, «Φίλιππος Β' ὁ Μακεδὼν ὁ ἑνωτὴς τῶν Ἑλλήνων». Εἶναι ἐργασία λιαν ἐκτεταμένη, περιλαμβάνουσα 914 σελίδας. Δὲν ἀποτελεῖ ὁμως αὕτη μίαν ἀπλὴν μονογραφίαν περὶ τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' ὁ σ. ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν προφιλιππικὴν ἐποχὴν, ἐξετάζων τὴν προέλευσιν τῶν Μακεδόνων, τὴν γλῶσσαν, τὸ πολίτευμα καὶ τοὺς ἀγῶνάς των κατὰ τῶν ὁμόρων βαρβάρων, ἀκόμη ἔρευνᾷ τὴν σύγχρονον πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τῶν πολιτειῶν τῆς νοτίου Ἑλλάδος, ἰδιαίτερος τῶν Ἀθηνῶν. Ἐτσι ὁ σ. παρέχει εἰς τὸν ἀναγνώστην εὐρὴ ὀπτικὸν πεδίων, ἵνα λάβῃ οὗτος ὠλοκληρωμένην εἰκόνα τῆς ἱστορημένης προσωπικότητος καὶ ἐκτίμησῃ ταύτην δεόντως. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἀνωτέρω τίτλος τοῦ βιβλίου, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς εὐρύτητός του, εἶναι πολὺ στενός καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸ περιεχόμενον. Ἴσως ἡ ἐπιγραφή «Ὁ Φίλιππος Β' ὁ Μακεδὼν καὶ ἡ ἐποχὴ του» θὰ ἤρμοζε περισσότερο. Ἄλλ' ὁ σ. θέτει ὡς βάσιν τοῦ ἔργου του, περὶ τὴν ὁποίαν στρέφεται ὅλη ἡ μελέτη του, τὴν πανελλήνιον πολιτικὴν τοῦ Φιλίππου καὶ τοὺς ἀγῶνάς του πρὸς ἐνοποιήσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦτο θέλει νὰ ἐξάρῃ. Ὁ κ. Νάλτσας ὡς Μακεδὼν καὶ ὡς πραγματικὸς ἐπιστῆμων πάσχει κυριολεκτικῶς, ὅταν ἀμφισβητεῖται ἡ ἑλληνικότης τῶν Μακεδόνων καὶ τοῦ Φιλίππου καὶ οἱ ὑψηλοὶ πολιτικοὶ σκοποὶ αὐτοῦ, μάλιστα ὅταν τοῦτο προέρχεται ἀπὸ Ἑλληνας συγγραφεῖς.

Τὴν μνήμην τοῦ Φιλίππου πολὺ ἐζημίωσεν τὸ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ, πρὸ παντὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κλασικισμοῦ, ἔκρινον αὐτὸν ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ἢ μᾶλλον τοῦ ἐμπαθοῦς ἀντιπάλου αὐτοῦ Δημοσθένους. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Φίλιππος ἐθεωρήθη «ὁ βάρβαρος», ὅστις μοναδικὸν σκοπὸν τοῦ βίου του εἶχε τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν Ἑλλήνων, ὅπως τὸν ἐνεφάνιζεν εἰς τοὺς φλογεροὺς λόγους του ὁ Δημοσθένης, ὁ ὀλετὴρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων. Μόνον ὅταν ἤρχισαν νὰ κρίνουν τοῦτον ὡς βασιλεῖα τῶν Μακεδόνων ἀπὸ μακεδονικῆς πλευρᾶς, βαθμιαίως τὸν ἐδικαίωσαν. Τότε ἐνεφανίσθη ὑπὸ ἄλλην μορφήν ὡς ὁ μέγας ἡγεμὼν, πού ἀπέβλεπε νὰ καταστήσῃ τὸ κληρονομηθὲν εἰς αὐτὸν μακεδονικόν

κράτος μεγάλην βαλκανικὴν δύναμιν, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐνετάσσετο κατὰ κάποιον τρόπον καὶ ἡ ὑπόλοιπος Ἑλλάς, μὲ κάθε δυνατὴν ἐπιείκειαν ἐναντι τῶν Ἀθηνῶν, τῶν ὁποίων ὁ πολιτικὸς θὰ ἀπετέλει τὴν βᾶσιν τοῦ μεγάλου κράτους του. Σήμερον ἡ πλειονότης τῶν ἱστορικῶν, ἐκτὸς βέβαια τῶν προπαγανδιστῶν, μετὰ τὰς γενομένας κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐρεῦνας καὶ μελέτας, δὲν ἀμφισβητεῖ πλέον τὴν ἐλληνικότητα τῶν Μακεδόνων καὶ πιστεύει ἀκραδάντως εἰς τὴν εἰλικρινῆ πρόθεσιν τοῦ Φιλίππου νὰ ἐνώσῃ τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ τὴν αἰγίδα του. Τοῦτο ἀποτελεῖ πίστιν καὶ πεποίθησιν καὶ τοῦ συγγραφέως τούτου.

Ἡ διάρθρωσις τοῦ ἔργου γίνεται μὲ μεθοδικότητα, προσοχὴν καὶ πολλὴν ἐπιμέλειαν. Περιλαμβάνει 14 κεφάλαια, ἐκ τῶν ὁποίων δύο (σελ. 9-76) ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τὴν προεισαγωγὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Φιλίππου. Εἰς ταῦτα ὁ σ. ἐξετάζει τὰς ἀρχαίας πηγὰς, σωζομένας καὶ μὴ, καὶ ὑποβάλλει ὑπὸ τὴν βᾶσαν τῆς κριτικῆς, ἀξιολογῶν ταύτας, ἀπαριθμεῖ τὰς κυριωτέρας μελέτας περὶ Μακεδονίας, μελετᾷ ἐν συντομίᾳ τὴν γεωγραφικὴν διάπλασιν τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ τὴν ἔκτασίν της καὶ προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὸν πληθυσμὸν αὐτῆς καὶ τῶν πόλεων της μὲ βᾶσιν τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Beloch, διερευνᾷ ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς τὸ ἐπίμαχον πρόβλημα περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Μακεδόνων, τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ πολίτευμα αὐτῶν καὶ τέλος μᾶς δίδει μίαν σύντομον ἱστορίαν τῆς πρὸ τοῦ Φιλίππου Μακεδονίας καὶ τῶν ἀγῶνων τῶν Μακεδόνων ἐναντίον τῶν γειτονικῶν βαρβάρων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Πάντα ταῦτα πραγματεύεται μὲ λιτότητα, σαφήνειαν καὶ πειστικότητα.

Ὁ κ. Νάλτσας δὲν εἶναι βεβαίως ἐρευνητὴς καὶ ἱστορικὸς ἐξ ἐπαγγέλματος, δι' αὐτὸ συνήθως λαμβάνει κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν ἰδέας καὶ κρίσεις συγχρόνων δοκίμων συγγραφέων καὶ ἀκόμη περιλαμβάνει εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀποσπάσματα τῶν ἐργασίων αὐτῶν. Ἐν τούτοις γνωρίζει νὰ κάμῃ καλὴν ἐπιλογὴν τούτων. Ἐνίοτε ὅμως ἡ ἐξάρτησις του ἀπ' αὐτοὺς τὸν παρασύρει εἰς σφάλματα ἢ τὸν κάμνει νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ἀνεπιγνώστως τὰ σφάλματά των. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν σελ. 62 δέχεται, παραπέμπων εἰς τὸν Wilcken, ὅτι ὁ Εὐφραῖος ὁ Ὠρειτῆς, ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος ἦτο μεταξὺ τῶν προσκεκλημένων ὑπὸ τοῦ Ἀρχελαίου εἰς τὴν αὐλὴν του κατὰ τὴν τελευταίαν 10/ετίαν τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ μάλιστα ὅτι ἐδίδαξε γεωμετρίαν καὶ φιλοσοφίαν εἰς τὸν βασιλέα, εἰς τὰς σελ. ὅμως 170, 178 καὶ 607 ἐμφανίζει αὐτὸν ὡς διδάσκαλον τοῦ Φιλίππου. Ἐν τούτοις οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει περὶ ἐπισκέψεως τοῦ Εὐφραίου εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἀρχελαίου, ὅστις ἐξῆσε 50 περίπου ἔτη πρὸ τοῦ Φιλίππου. Εἰς τὴν σελ. 61 ὁ βασιλεὺς τῶν Λυγκηστῶν Ἀρραβαῖος Β΄ (;) ἀπεσκήρτησεν ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν ὁμοσπονδίαν, διότι οἱ Ὀρέσται βασιλεῖς ἐκυβέρνησαν τὴν Μακεδονίαν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τότε βασιλεὺς τῶν Ὀρεστῶν ἦτο ὁ Ἀντίοχος καὶ ἐκυβέρνησεν τὴν Ὀρεστίδα ὄχι τὴν Μακεδονίαν. τῆς ὁποίας βασιλεὺς ἦτο ὁ Περδίκκας Β΄, ὅστις ὅμως δὲν ἐθεωρεῖτο Ὀρέστης οὔτε καὶ οἱ προκάτοχοί του. Ἀπλῶς κατὰ τὸν μῦθον οἱ σύγχρονοὶ του ἐπίστευον ὅτι οἱ πρόγονοὶ του προήρχοντο ἀπὸ τὸ Ἄργος τῆς Πελοποννήσου ὄχι τῆς Ὀρεστίδος. Ἄλλως θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν ἀναχρονιστικῶς σημερινὰς ἰδέας καὶ ἀντιλήψεις εἰς τοὺς Λυγκηστὰς. Εἰς τὴν σελ. 65 ὁ Δέρδας Β΄, βασιλεὺς τῆς Ἐλιμιώτιδος, ἀναφέρεται ὅτι, βοηθῶν τὸν Ἀμύνταν Γ΄ εἰς τὸν κατὰ τῶν Ὀλυνθίων πόλεμον μὲ 500 ἵππους, ἠχμαλωτίσθη. Ἐν τούτοις ὁ Ξενοφῶν, ἡ μοναδικὴ πηγὴ μας, ὄχι μόνον οὐδὲν γνωρίζει περὶ τῆς αἰχμαλωσίας του, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐμφανίζει τοῦτον γενναίως μαχόμενον καὶ πάντοτε νικῶντα.

Τὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια (σελ. 77-169) δὲν ἔχουν μὲν ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Φιλίππου, εἶναι ὅμως λίαν κατατοπιστικὰ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῶν νοτίων πολιτειῶν, μὲ τὰς ὁποίας ὁ Φίλιππος ἤλθεν εἰς σύγκρουσιν. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξετάζει τὴν ἐν νοτίῳ Ἑλλάδι πολιτικὴν κατάστασιν κατὰ τὸν 1ον τρίτον τοῦ 4ου αἰῶνος, τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς ἀναστατώσεις τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων, τὴν στρατιωτικὴν ἀποδυνάμωσιν αὐτῶν καὶ τὴν ἐξασθένησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀνάγκην διαμορφώσεως

νέων πολιτειακῶν μορφῶν. Πάντα ταῦτα ἐξηγοῦν τὴν ἀνάμειξιν τοῦ Φιλίππου εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν καὶ τὴν ἐπικράτησίν του εἰς τὸν ἀγῶνα με ἀυτάς. Εἰς τὸ ἕτερον ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς πανελληνίου ἰδέας, ὡς διεμορφώθη αὕτη περὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος ὑπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν διανοουμένων εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους, καθὼς καὶ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη ἐπὶ τοῦ Φιλίππου.

Τὰ ὑπόλοιπα 10 κεφάλαια (σελ. 170-819) ἀποτελοῦν τὸ κύριον μέρος τοῦ μεγάλου τοῦτου ἔργου. Εἰς ταῦτα ἐξετάζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Φιλίππου ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του μέχρι τοῦ θανάτου. Εἰς τὸ Ε' κεφάλαιον διερευνᾶται ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ ἡ παιδεία τοῦ Φιλίππου, ἡ σωματικὴ διάπλασις καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ, ἡ οἰκογενειακὴ κατάστασις μετὰ τὴν ἐνηλικίωσίν του καὶ ἡ ἀνάληψις τῆς ἐπιτροπείας καὶ ἀντιβασιλείας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Περδίκκα Γ'. Ὁ σ. μᾶς δίδει ἀνάγλυφον εἰκόνα τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ Φιλίππου, λίαν ἐμπεριστατωμένην καὶ ἀντικειμενικὴν. Θὰ ἦτο ὅμως αὕτη ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἄψογος, ἂν ἔλειπον μερικαὶ ἐπαναλήψεις, ἐντελῶς περιτταί, τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὸ κεφάλαιον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ τινα λάθη, δυνάμενα νὰ ἀποφευχθοῦν. Π.χ. ἡ ἀποψή του (σελ. 201, 205, 255) ὅτι ὁ Φίλιππος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἀπὸ τὴν ὀμηρεῖαν τῶν Θηβῶν ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Περδίκκαν Γ' τὴν διοίκησιν τῆς ἐπαρχίας Τυμφαίας καὶ ὅτι ἐκεῖ ἔμεινε μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ ἐκεῖ ὠργάνωσε πυρηνά τινα τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος, οὐδαμοῦ μαρτυρεῖται εἰς τὰς πηγὰς, οὔτε δὲ φαίνεται ὅτι ἡ Τυμφαία ἀνήκει εἰς τὴν Μακεδονίαν πρὸ τοῦ Φιλίππου. Εἰς τὸ Ζ' κεφάλαιον (σελ. 214-277) πραγματεύεται περὶ τῶν πολιτικῶν βλέψεων τοῦ Φιλίππου καὶ τῶν πρῶτων ἐξωτερικῶν ἐπιτυχιῶν του, δηλ. τῆς καταλήψεως τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ Πύδνας. Μυστικαὶ συνεννοήσεις με τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἓνας παραπλανητικὸς διπλωματικὸς ἐλιγμὸς τοῦ Φιλίππου ἔφερον εἰς τὴν κατοχὴν του τὰς δύο πόλεις. Πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ σ. ὅτι διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀμφιπόλεως ἐξησφάλιζε τὴν διάβασιν πρὸς τὴν Θράκην, χρησιμοποιῶν τὴν πόλιν ὡς ὀρμητήριον, διὰ δὲ τῆς Πύδνας, ἡ ὁποία ἐκυριάρχει τῶν θαλασσίων ὁδῶν πρὸς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀξιοῦ καὶ ἦτο ἡ πύλη τῆς Κάτω Μακεδονίας, ἡσφάλιζε τὴν ἐπικοινωνίαν τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν θάλασσαν. Σκιαγραφεῖ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ καὶ ἰδίως τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος, συγκρίνων παραλλήλως ταύτην μετὰ τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τῶν νοτίων πολιτειῶν, μελετᾷ τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ Φιλίππου δημοσιονομικὰς μεταρρυθμίσεις ἐν Μακεδονίᾳ, τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς διοικήσεως καὶ τὴν παιδείαν. Εἰς τὸ Ζ' κεφάλαιον (277-368) ἐξετάζει ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ κατὰ τὸν τρίτον Ἰερὸν πόλεμον, τὴν ἐκστρατεῖαν του ἐναντίον τῆς Θράκης καὶ τὴν πολιορκίαν καὶ κατάληψιν τῆς Ὀλύμπου, αἵτινες ἔφερον ἀντιμέτωπον αὐτὸν πρὸς τὰς Ἀθήνας. Ἀκολουθῶς ἐξ ἀφορμῆς τῆς συγκρούσεως αὐτοῦ μετὰ τὰς Ἀθήνας παρεμβάλλει ἓναν μεγάλο κεφάλαιον (σελ. 368-452), ἐνθα ἐξετάζει τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτας αὐτῶν, τῶν ὁποίων ἄλλοι ἦσαν σφοδροὶ ἀντίπαλοι τοῦ Φιλίππου καὶ ἄλλοι διέκειντο εὐμενῶς πρὸς αὐτὸν ἢ ἠνείχοντο τὴν κατάστασιν, ὅπως διεμορφώοντο τότε εἰς τὴν πόλιν, διότι ἐφρόνον ὅτι θὰ ἦτο ἐπωφελὴς ἡ ἀνάληψις τῆς ἡγεσίας τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, χωρὶς νὰ προδίδουν τὴν πατρίδα. Εἰς τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια ἐκτίθεται ἡ ὅλη δρᾶσις τοῦ Φιλίππου μέχρι τοῦ θανάτου, ἡ πάλῃ αὐτοῦ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τῆς Φιλοκρατείου εἰρήνης (σελ. 451-514), ἡ ἐνοπλος ἐπέμβασις του εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα καὶ αἱ διπλωματικαὶ ζημιώσεις, ἡ ἐκστρατεία του εἰς τὴν Θράκην καὶ σταθεροποιήσις τῆς δυνάμεώς του ἐν αὐτῇ (σελ. 515-617), αἱ προετοιμασίαι διὰ τὴν τελικὴν ἀναμέτρησιν καὶ ἡ ἐν Χαϊρωνείᾳ μάχη (σελ. 618-794) καὶ τέλος ἡ ἔνωσις τῶν Ἑλλήνων διὰ τοῦ Φιλίππου, ἡ σύγκλησις τοῦ κορινθιακοῦ συνεδρίου καὶ κήρυξις τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Περσῶν (σελ. 795-814). Προετοιμασίαι διὰ τὴν ἐκστρατεῖαν καὶ θάνατος τοῦ Φιλίππου (σελ. 815-839). Ἐπιστέγασμα τοῦ ὅλου

ἔργου ἀποτελεῖ ὁ ἐπίλογος (σελ. 840-882), εἰς τὸν ὁποῖον προβαίνει εἰς ἓνα θαυμάσιον, ἀντικειμενικὸν καὶ ὠλοκληρωμένον χαρακτηρισμὸν τοῦ Φιλίππου, ἀνασκευάζων παραλλήλως τὰς ἐπικρίσεις καὶ ἀδίκους χαρακτηρισμοὺς τοῦ Δημοσθένους καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν παρασυρομένων νεωτέρων ἱστορικῶν. Μία ἀνακεφαλαίωσις τῶν πράξεων τοῦ Φιλίππου ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἀποτελεῖ ἄριστον παιδαγωγικὸν μέσον πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς μετὰ τῶν λεπτομερειῶν καὶ ἐπιμελείας γενομένης ὑπὸ τοῦ σ. ἱστορίας τοῦ Φιλίππου. Ὁ παρατιθέμενος χρονολογικὸς πίναξ συμβάλλει σημαντικῶς εἰς τοῦτο. Ἐν τέλει παραθέτει πλούσιον πίνακα γενικῆς βιβλιογραφίας, ἃν καὶ μερικὰ νεώτερα συγγράμματα ἐλλείπουν, ὡς π.χ. H. Bengtson, Staatsverträge des Altertums, Bd. II. P. Franke, Geschichte, Politik u. Münzprägung im früheren Makedonien 3-4 (1952/53), 99, 111 καὶ Jahrb. für Numismatik u. Geldgeschichte 7 (1956) 105 κ.έ. P. Cloché, Histoire de la Macédoine jusqu' à l'avènement d'Alexandre le Grand (336 avant J. C.), Paris 1960. Doris Raymond, Macedonian Royal Coinage to 413 B. C., New York 1953. C. Roebuck, The Settlements of Philip II with Greeks States in 338 B. C., «Classical Philology», 1948, 73-92. Fritz Wüst, Philipp II. von Makedonien u. die panhellenische Idee, S-B. Berlin 1929.

Τὸ ἔργον συνετάχθη μὲ μέθοδον καὶ πολλὴν ἐπιμέλειαν καὶ κόπον, ἐξαντλεῖ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τὸ θέμα καὶ ἠμποροῦμεν νὰ εἰπῶμεν ὅτι εἶναι ἡ πληρεστέρα καὶ πλέον ὠλοκληρωμένη ἱστορία περὶ Φιλίππου, ἐξ ὧν μέχρι σήμερον ἐγράφησαν. Ὁ σ. συνεκέντρωσεν ὅλας σχεδὸν τὰς πηγὰς, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Φίλιππον, καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ξένην καὶ ἑλληνικὴν. Ὅπως δὲ τὸ ἔργον τοῦ κ. Νάλτσα εἶναι εὐχάριστον καὶ ὠφέλιμον διὰ τὸν ἀναγνώστην. Μερικὰ λάθη ἐξ ἀπροσεξίας ἢ καὶ ἐξ ἀγνοίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποφευχθῶν, ἃν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸν ὄγκον τοῦ ἔργου. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν σελ. 834 ὁ Ἄμύντας Δ΄ θεωρεῖται θεῖος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐνῶ εἶναι πρωτεξάδελφος, εἰς τὴν σελ. 875 μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι πρὸ τοῦ Φιλίππου εἶχον ὄνειρευθῆ τὴν ἐνοποίησιν τῆς Ἑλλάδος, ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσιμάχου, ἐνὸς τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀντὶ τοῦ Λυσάνδρου, κ.ἄ. Τοιαῦτα ὅμως λάθη ἀσήμαντα, οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου.

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΤΑΗΣ

Μαξίμου, μητροπολίτου Σάρδεων, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ [Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν], Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. α'-ια'+1-389.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν τεραστίαν ἐργατικότητά του καὶ διὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἐπίδοσίν του εἰς θέματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ κανονικοῦ Δικαίου, ὡς καὶ γενικώτερον εἰς θέματα ἀφορῶντα ἐν γένει εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὴν καθόλου δρᾶσιν αὐτοῦ.

Τὸ ἀνα χειρας ἔργον εἶναι ἀκριβῶς δεῖγμα τῶν ὡς ἄνω εἰδικότητων καὶ ἱκανότητων τοῦ συγγραφέως τούτου καὶ τοῦτο προκύπτει ἀνέτως ἐκ τῆς μελέτης αὐτοῦ ἀνεξαρτήτως τῆς ἐν τῷ ἔσωφύλλῳ ἐνδείξεως ὅτι πρόκειται περὶ ἱστορικοκανονικῆς μελέτης.

Ὁ συγγραφεὺς, διαπρεπῆς ἱεράρχης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὑπομνήσκει ἤδη ἐν προλόγῳ εἰς τὸν χριστιανικὸν ἐν γένει κόσμον, ἰδιαιτέρας δὲ εἰς ὠρισμένους ὀρθοδόξους κύκλους, τὸ πρωτόθρονον τῆς θέσεως καὶ τὸ ἰδιάζον τοῦ κύρους τοῦ Πατριαρχείου τούτου μὲ συλλογισμὸν ὁ ὁποῖος ἐνθυμίζει Ἰωάννην τὸν Θεολόγον. Πράγματι, ὡς γράφει, (αὐτ.) «ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἡ ζωὴ, ὡς ζωὴ εἶναι ὄργανισμός, ὡς ὄργανισμός δὲ ἔχει κεφαλὴν καὶ κέντρον τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὅπερ μοχθῆσαν ὅσον οὐδεμία ἄλλη Ἐκκλησία ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας, ὑποστάν καθαροὺς μεγάλους καθηγίασεν εἰς τοὺς αἰῶνας

τὴν ἣν κατέλαβε καὶ κατέχει θέσιν τῆς Μητρὸς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». Θὰ ἔπρεπε νὰ μεσολαβήσῃ ἐν συνεχείᾳ ἢ κατάλληλος περὶ τὴν χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας ἐντρυφήμα εἶναι τὸ ὅλον ἔργον, γραφίς διὰ νὰ ἀποδοθῇ μὲ τὴν λιτότητα, ἀλλὰ καὶ πληρότητα ἐκφράσεως καὶ νοήματος τὸ κατὰ τὰ λοιπὰ τόσον γνωστὸν παγκοσμίως, ὡς νομίζω, ἀξίωμα, ὅτι τὸ διέπον τὴν Ὁρθοδοξίαν, τῆς ὁποίας πρωτόθρονος Ἐκκλησία εἶναι τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, πνεῦμα εἶναι ἀκραίφωδς δημοκρατικὸν καὶ «κατὰ θαυμαστὸν καὶ μοναδικὸν τρόπον συνενώνει τὰς δύο ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις πάσης ἐν τῇ συνειδητῇ εὐθύνη ἐκκλησιαστικῆς πράξεως, ἥτοι τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν αὐθεντίαν, ἐλευθερίαν ἐν τῇ διατυπώσει τῆς σκέψεως καὶ τῆς γνώμης κατὰ τὰς σχετικὰς συζητήσεις, ἀλλὰ καὶ αὐθεντίαν, δηλ. εὐλάβειαν, σεβασμὸν καὶ πειθαρχίαν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, τοὺς ἱεροὺς κανόνας, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν θεσμοθετηθεῖσαν μακραίωνα ἐκκλησιαστικὴν καὶ κανονικὴν πρᾶξιν καὶ τάξιν».

Ὁ συγγραφεὺς ἐχόμενος τοιούτων ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐρεῖδεται δλόκληρον τὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργον δὲν διστάζει μετὰ τῆς γνωστῆς εἰς αὐτὸν καὶ εἰς ἱεράρχην τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ὑπάρχουσαν παρρησίαν, νὰ γράψῃ ὅτι «εἶναι ὄχι μόνον ἀδικος, ἀλλὰ καὶ ἀστήρικτος καὶ ἀκατανόητος ὁ ἰσχυρισμὸς ἢ καὶ ὁ φόβος ἐνίων ὅτι ἀσκεῖται ἢ εἶναι δυνατόν νὰ ἀσκηθῇ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἶδος ἄνατολικοῦ παπισμοῦ, πρᾶγμα ξένον καὶ ἀπαράδεκτον καὶ ἀπόβλητον ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπερ θὰ ἀπεκρούετο ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς ἀποτελοῦν προδοσίαν τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ εἰς περίπτωσιν ἔτι κατ' ἣν ἠθέλην ὑποτεθῆ ὅτι πᾶσαι αἱ λοιπαὶ κατὰ τόπους Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησῖαι θὰ ἦσαν διατεθειμέναι καὶ πρόθυμοι νὰ ἀναγνωρίσουν εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀρμοδιότητα καὶ δικαιοδοσίαν πέραν τῆς ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῆς ἱστορίας διαγραφομένης καὶ καθοριζομένης».

Ἰδιαιτέρως σημειῶ τὴν παρατήρησιν τοῦ διαπρεποῦς ἱεράρχου-συγγραφέως ὅτι εἶναι «πολὺ περισσότερον ἀστήρικτος καὶ ἀκατανόητος καὶ ἡ προσπάθεια ἐνίων ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν κύκλων ὅπως ἀγνοήσουν ἢ ἀμφισβητήσουν ἢ περιστεῖλουν καὶ μειώσουν τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν καὶ τὰ ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν τῷ συγκροτήματι τῶν κατὰ τόπους Ὁρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, προσπάθεια ματαία καὶ προωρισμένη νὰ καταδικασθῇ ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συνειδήσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πληρώματος αὐτῆς». Ἡ παρατήρησις αὕτη, σαφῆς καὶ κατηγορηματικῆ ἐν ταυτῷ εἶναι τὰ μάλα ἐπίκαιρος, ἂν ἀναλογισθῇ τις τόσον τὴν συγκεκαλυμμένην ἀντιποίησιν ἀρχῆς, ἢ ὁποία ἀσκεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συστηματικῶς κατὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκ μέρους ὀρισμένης μεγάλης θυγατρὸς Αὐτοκεφάλου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, προσπαθοῦσης παντοιοτρόπως ὅπως ὑποσκελίσῃ τοῦτο εἰς τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τῆς ἰδιοποιήσεως ἀπ' αἰώνων καὶ δυνάμει κανόνων Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἀνατεθεισῶν εἰς αὐτὸν ἀρμοδιοτήτων, ὅσον καὶ τὴν φανεράν καὶ ἀπροσχημάτιστον ἐν πολλοῖς δραστηριότητα, ἢ ὁποία ἀσκεῖται κατ' αὐτοῦ κατὰ περιόδους ἐκ μέρους μελῶν τινων κατ' ἐξοχὴν πεφίλημένης θυγατρὸς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα συνειδητῶς ἢ ἀθελήτως παραγνωρίζουν τὴν σημασίαν καὶ τὸν ρόλον τοῦ Πατριαρχείου τούτου, καὶ ἀπὸ ἐθνικῆς εἰσέτι πλευρᾶς, ἀμφισβητοῦντα βασικά δικαιώματα αὐτοῦ καὶ δὴ κατοχυρωμένα διὰ σαφῶν Πατριαρχικῶν καὶ Συνοδικῶν Τόμων καὶ Πράξεων, αἱ ὁποῖαι ἐπεκυρώθησαν διὰ νομοθετικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὰ ἀκόμη κατ' ἑαυτὰ προσπαθοῦν νὰ ἀμφισβητήσουν ὡς πρὸς τὴν κυρωτικὴν αὐτῶν ἀξίαν (βλ. σχετικῶς ἐμὴν μελέτην «Αἱ Σύνοδοι καὶ ἡ δικαστικὴ αὐτῶν δικαιοδοσία» ἐν Ἀρμενοπούλῳ, ἔτος 27ον (1973), σ. 745 κ.έ.) συμπεριφερόμενα τόσον ἐν Ἑλλάδι, ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ εὕρισκόμενα κατὰ τρόπον, ὡς τολμῶ νὰ νομίζω, ἀπάδοντα ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐθνικὴν, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἴδωμεν καὶ κρίνωμεν τὸ γεγονός ὡς Ἑλληνες, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον τάξιν καὶ πειθαρχίαν. Λίαν

προσφάτως ἱεράρχης τῆς θυγατρικῆς ταύτης ἐκκλησίας ἐψήφισεν ὑπὲρ εἰσδοχῆς τῆς (ἡμιαυτονόμου) ἰαπωνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον Ἐκκλησιῶν κατὰ παραγνώρισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ μόνου ἀρμοδίου ἐν προκειμένῳ, ἦτοι τοῦ μόνου ἀρμοδίου νὰ παραχωρῇ αὐτόνομα ἢ ἡμιαυτόνομα καθεστῶτα ἢ νὰ ἀναγνωρίζῃ τοιαῦτα εἰς ἐκκλησιαστικὰς περιφερείας μὴ ὑπαγομένας εἰς Αὐτοκεφάλους τινὰς Ἐκκλησίας, Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τῆς Δ' ἤδη ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Πράγματι, ἡ Οἰκουμενικὴ αὕτη σύνοδος περιέλαβε διάταξιν εἰς τὸν ΚΗ' αὐτῆς κανόνα συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον, «ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς ἐπισκόπους... χειροτονεῖσθαι ὑπὸ τοῦ προειρημένου ἀγιωτάτου θρόνου τῆς κατὰ Κωνσταντινούπολιν ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας». Ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτων (σελ. 227), ἀλλὰ καὶ ἀναλύων τὰς σχετικῶς διατυπωθείσας ἐρμηνείας περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς διατάξεως ταύτης διὰ παραθέσεως πλουσίου βιβλιογραφικοῦ ὕλικου καὶ ἀσκήσεως ἐποικοδομητικῶν καὶ εὐρειῶν κριτικῶν παρατηρήσεων δὲν διστάζει μετὰ τοῦ ἀρμόζοντος εἰς αὐτὸν κύρους νὰ τονίσῃ (σελ. 236-237) ὅτι ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρον «ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς» ἄνευ τοῦ προσδιορισμοῦ «ἔθνεσι», πρὸς δῆλωσιν ἀκριβῶς εὐρύτερον πασῶν τῶν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ὑφισταμένων ἐκκλησιῶν, ὅπερ διὰ τῶν αἰῶνων καὶ καθιερώθη ἐν τοῖς πράγμασι ὡς ἡ ἀληθὴς καὶ ἀναμφισβήτητος ἐρμηνεία ἐν προκειμένῳ.

Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ ὅλον ἔργον αὐτοῦ εἰς ἕξ κεφάλαια ἀνισομερῶς κατανομημένα, λόγῳ τῆς σημασίας τοῦ περιεχομένου των. Πράγματι, ἐκ τῶν κεφαλαίων τούτων, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερωσ προσελκύει τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, τόσον διὰ τὴν ἔκτασιν, ὅσον καὶ διὰ τὰ σοβαρὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζονται εἰς αὐτό, εἶναι, ὡς νομίζω, τὸ Δ' τὸ ἀφορᾶν εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο πλούσιον εἰς βιβλιογραφικὰς καὶ παραπομπὰς κανόνων, εἰς λεπτὰς καὶ ὀξείας παρατηρήσεις καὶ εἰς συναγωγὰς σταθερῶν συμπερασμάτων ἐπιλαμβάνεται πάντων τῶν σοβαρῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀψηχόλησαν τὴν Σύνοδον ἐκεῖνην, ἐν τῶν ὁποίων, ἦτοι τὸ ἀφορᾶν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου «ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς», ἤδη ἀνέφερον. Τὰ δύο βασικὰ πλὴν τοῦ ἀναφερθέντος θέματα περὶ τὰ ὁποῖα στρέφεται τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς πρὸς τὴν Σύνοδον ταύτην, εἶναι τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὸ ἐρμηνεία κατ' ἀρχὴν τῶν Θ', ΙΖ', ἐν συνεχείᾳ δὲ τοῦ μνημονευθέντος ΚΗ' κανόνος κατὰ τὰς λοιπὰς πλὴν τῆς μνημονευθείσης διατάξεις.

Οἱ δύο πρῶτοι κανόνες (Θ' καὶ ΙΖ') ἀναφέρονται εἰς τὸ ἔκκλητον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς πρὸς πᾶσαν τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν, ὁ τρίτος (ΚΗ') εἰς τὴν ἐξίσωσιν τῶν θρόνων Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀρκεῖ νὰ ἀναγνώσῃ τις μετὰ τὴν ἀνάλογον προσοχὴν (ἢ γλαφυρότητος τοῦ κειμένου προσφέρεται εἰς τοῦτο) τὴν πολυσέλιδον ἀνάπτυξιν τῶν βασικῶν καὶ διὰ τὴν σημερινὴν εἰσέτι ἐποχὴν ὡς ἄνω θεμάτων διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ τόσον τὴν ἀξίαν καὶ τὰς συνεπείας αὐτῶν, ὅσον καὶ τὴν ἰκανότητα τῆς συνθετικῆς καὶ κριτικῆς ἰκανότητος τοῦ συγγραφέως. Πράγματι, ὡς πρὸς τὸ πρῶτον θέμα, ἦτοι ὡς πρὸς τὸ διὰ τῶν Θ' καὶ ΙΖ' κανόνων εἰσαγόμενον καὶ ἀμφισβητούμενον κατ' ἀρχὴν ὡς ἰσχύον δι' ἅπασαν τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν καὶ ὡς πρὸς πᾶσας εἰδικώτερον τὰς Ἐκκλησίας αὐτῆς ἔκκλητον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ὁ συγγραφεὺς μετὰ πλουσιωτάτην καὶ ἐν ταυτῷ ἔκτενῇ παράθεσιν τῶν γνώμων καὶ παρατηρήσεων πάντων τῶν μετὰ τὸ θέμα τοῦτο, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀσχοληθέντων ἐρμηνευτῶν καὶ κανονολόγων, βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ (κυρίως) συγχρόνων συγγραφέων, ὡς ἐπίσης μετὰ παράθεσιν τῶν κατὰ καιροῦς σχετικῶν πρὸς τοῦτο νομοθετημάτων κατορθώνει νὰ ἀποδώσῃ εἰς ἀδράς, σαφεῖς καὶ κομπᾶς κατὰ τὸ ὕφος γραμμὰς τὴν ἀληθῆ εἰκόνα αὐτοῦ. Πράγματι, οἱ μνημονευθέντες κανόνες Θ' καὶ ΙΖ' ἀναφέρονται εἰς τὸν «ἐξάρχον τῆς Διοικήσεως», εἰς τὸν ὁποῖον δύναται νὰ καταφεύγῃ πᾶς θεωρῶν αὐτὸν ἀδικούμενον ἀπὸ ἀπόφασιν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ ἐτέρας Ἐκκλησίας. Ἐν ἧ ἐπιστήμῃ αἱ γνώμαι ἐδικάσθησαν ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν «ἐξάρχων»

τούτων, τῶν μὲν ὑποστηριζόντων ὅτι ὡς τοιοῦτοι δεόν νά νοηθοῦν οἱ μετέπειτα ἀνυψωθέντες εἰς πατριάρχας, τῶν δὲ ὑποστηριζόντων ὅτι ὡς τοιοῦτοι δεόν νά νοηθοῦν οἱ μητροπολίται καὶ δὴ οἱ Ἐφέσου, Ἡρακλείας καὶ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, οἱ ὅποιοι ἠγοῦντο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν (βλ. τοὺς ὁπαδοὺς ἀμφοτέρων ἀναφερομένους ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἐν σελ. 201). Ὁ συγγραφεὺς ἀναφερόμενος κυρίως εἰς τὴν ἐνάπιον τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δὴλωσιν τοῦ Πατριάρχου Ἀνατολίου ὅτι «συνήθεια ἀνωθεν κεκράτηκε τοὺς ἐνδημοῦντας τῇ μεγαλωνύμῳ πόλει ἀγιωτάτους ἐπισκόπους ἠνίκα καιρὸς καλέσῃ περὶ ἀνακυπτόντων τινῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων συνεῖναι καὶ διατυποῦν ἔκαστα καὶ ἀποκρίσεως ἀξιοῦν τοὺς δεομένους...», δέχεται ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον «ἔξαρχος» νοεῖται ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ἐνδημούσης Συνόδου, ἡ ὁποία τὸ πρῶτον καθιερώθη ὑπὸ τῆς Δ' ταύτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατέστη ὁ κριτὴς τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀγνοεῖ τοὺς ἔχοντας ἀντίθετον γνώμη. Ἀντιθέτως τιμᾷ δεόντως αὐτούς, διότι ἀφιερῶ ἐκτεταμένον χρόνον εἰς τὴν ἀπόδοσιν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀντικρουσιν τῶν γνώμῶν ἐνὸς ἐκάστου χωριστὰ ἐξ αὐτῶν, ἀπλῆ δὲ ἀπόδειξις τούτου εἶναι ἡ ἀπλῆ ἔστω φυλλομέτρησις τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου. Θὰ ἦτο βεβαίως ἐκτὸς τοῦ ἀντικειμένου τῆς παρουσίας κριτικῆς ἢ καὶ ἐνταῦθα ἀνάλυσις καὶ κρίσις αὐτῶν. Δι' ἐμὲ ἀρκεῖ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ὡς ἄνω κανόνες Θ' καὶ ΙΖ' ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ἐκτενῶς ἀναφερομένας καὶ ἀναλυόμενας ἀντιθέτους γνώμας προβαίνει εἰς ὀξείας καὶ κομψοτάτην παρατήρησιν ἔχουσαν ἀντὶ ἄλλης ἀντικρούσεως ἐπὶ λέξει ὡς ἐξῆς. «Καὶ ἐὰν ἔτι δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κανόνες 9ος καὶ 17ος εἶναι ὄντως ἀσαφεῖς ποῖος ἄρα γε δύναται νά ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς τὸ περιεχόμενον καὶ νά ἀποδώσῃ καὶ νά ἀποκαταστήσῃ τὸ γνήσιον αὐτῶν πνεῦμα; Μονομερεῖς καὶ αὐθαίρετοι κρίσεις ἀνθρώπων ἢ ἡ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπος πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας ἐν ἣ ἀποτυπῶται ἡ κανονικὴ αὐτῆς συνείδησις, τὸ πλέον δηλαδὴ εὐαίσθητον καὶ ἀθηντικὸν κριτήριον τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας τῶν κανόνων;» Ἐν ὄψει τούτων ὁ συγγραφεὺς συμπεραίνει ὅτι διὰ τῶν κανόνων τούτων, α) «ἀνεγνωρίζετο εἰς τὸν Κωνσταντινουπόλεως τὸ ἰδιαίτερον δικαίωμα ὅπως δέχεται ἀγωγήν δι' ἀμφισβητούμενα ζητήματα πάσης φύσεως, ἐξετασθέντα ἤδη ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις, ἀλλὰ μὴ λαβόντα ἱκανοποιητικὴν διὰ τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη λύσιν», β) «τὸ ἐν τῇ πράξει παγιωθέν, ὑπὸ τῶν κανόνων ἀναγνωρισθέν, ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων ἐπικυρωθὲν καὶ ὑπὸ τῆς μετέπειτα πράξεως βεβαιωθὲν ἰδιαίτερον προνόμιον ὑπερτάτης δικαστικῆς ἐξουσίας κατέστησε τὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀνώτατον κριτήριον ἐν ἀπάσῃ τῇ Ἀνατολῇ», καί, γ) «τὸ ἰδιαίτερον τοῦτο προνόμιον τοῦ Κωνσταντινουπόλεως οὐδόλως ἐσήμαινε τὴν ἀπὸ μέρους αὐτοῦ παραβίασιν τῶν δικαίων τῶν λοιπῶν θρόνων, διότι οὗτος, διαπνεόμενος πάντοτε ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἐνότητος τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν τῇ ὀρθῇ πίστει καὶ τῇ ἀγάπῃ, ἐποιεῖτο χρῆσιν τοῦ προνομίου τούτου μόνον ἐν περιπτώσει καθ' ἣν οἱ ἐνδιαφερόμενοι, κατ' ἰδίαν αὐτῶν ἐπιθυμίαν ἀπηυθύνοντο πρὸς τὸν θρόνον αὐτοῦ δι' ἐκθέσεων, ἀναλύοντες τὰ παράπονα αὐτῶν» (σελ. 208 ἐπ.). Ἀπόδειξις τούτων εἶναι ὅτι, ὡς ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς, ὁ πατριάρχης Ἀνατόλιος δὲν προέβη εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν δὴλωσιν, εἰμὴ ἐξ ἀφορμῆς καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐξετάσεως ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, κατὰ τὴν τετάρτην συνεδρίαν αὐτῆς, τῆς περιπτώσεως τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν Τύρου Φωτίου καὶ Βυρητοῦ Εὐσταθίου, ἀμφοτέρων ἱεραρχῶν τοῦ κανονικοῦ κλίματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, χωρὶς οὐδεμίαν, οὐδαμῶθεν νά διατυπωθῇ ἐπ' αὐτῆς ἀντίρρησις ἢ ἐπιφύλαξις (σελ. 206, ἐν τέλ.).

Ὡς πρὸς τὸ δεῦτερον θέμα, ἥτοι τὸ τῆς ἐξισώσεως τῶν θρόνων Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ μνημονευθεὶς ΚΗ' κανὼν τῆς Συνόδου ταύτης, ἥδη ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος διὰ τοῦ Γ' αὐτῆς κανόνος εἶχε λάβει σαφῆ καὶ θετικὴν θέσιν. Ἐρχεται νῦν ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ πλειοδοτοῦσα, ψηφίζει τὸν περιλάλητον καταστάνα ΚΗ' Κανόνα, διὰ τοῦ ὁποίου ρητῶς πλέον ὀρίζει ὅτι «καὶ γὰρ τῶ θρόνῳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης διὰ τὸ βασιλεύειν τὴν πόλιν ἐκείνην, οἱ πατέρες εἰκότως ἀποδεδώκασι τὰ πρε-

σβεῖα... τὰ ἴσα πρεσβεῖα ἀπένειμαν τῷ τῆς Νέας Ρώμης ἀγιωτάτῳ θρόνῳ, εὐλόγως κρίναντες τὴν βασιλεία καὶ συγκλήτῳ τιμηθεῖσαν πόλιν καὶ ἴσων ἀπολαύουσαν πρεσβειῶν τῇ πρεσβυτέρῳ βασιλίδι Ρώμῃ καὶ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὡς ἐκείνην μεγαλύνεσθαι πράγμασι, δευτέραν μετ' ἐκείνην ὑπάρχουσαν». Ὁ συγγραφεὺς αἰτιολογῶν τὸν κανόνα τοῦτον γράφει (σελ. 211) ὅτι δι' αὐτοῦ κατὰ τὸν ἐπισημότερον τρόπον ἀπεκρυσταλλώθη μία κατάστασις, ἣτις ἦτο ἀποτέλεσμα μακρᾶς σειρᾶς γεγονότων. Ἐδημιουργήθησαν δηλ. τοιαῦται συνθήκαι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως, συνθήκαι ὄχι μόνον πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ ἀμέσου (ἀποστόλου Ἀνδρέου) καὶ ἐμμέσου (τοῦ ἰσαποστόλου Κωνσταντίνου καὶ τῆς ἱεραποστολικῆς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἰς πλείστους βαρβάρους λαοὺς) ἀποστολικότητος, ὥστε ἡ ἀποστολὴ καὶ δικαιοδοσία αὐτῆς νὰ ἐξέλθῃ λίαν ἐνωρῖς τῶν ὁρίων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ νὰ ἐπεκταθῇ εἰς χώρας καὶ ἔθνη, εἰς τὰ ὅποια μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου διέδωκε τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν φῶς τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ.

Ὁ συγγραφεὺς, πέραν τῆς περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ὡς ἄνω κανόνων ἀπασχολήσεώς του, ἀναγκάζεται νὰ ἀπασχοληθῇ καὶ μὲ τὴν «κανονικότητα» αὐτοῦ, διότι αὕτη ἠμφεσβητήθη σφόδρα ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἐπιδίδεται εἰς μακρὰν ἀνάλυσιν τοῦ ὅλου θεματός (σελ. 213 ἐπ.), τόσον ἀπὸ ἱστορικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ διαδικαστικῆς ἀπόψεως, διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν πράγματι «κανονικότητα» αὐτοῦ. Ὅντως ἐρευνᾷ τὰς προϋποθέσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐδημιουργήθη τὸ σχετικὸν θέμα, τὸν τρόπον θέσεώς του εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, τὸν τρόπον ψηφίσεώς του, τὰς κατὰ τῆς ψηφίσεώς του προβληθείσας ἐνστάσεις καὶ τέλος τὰς συνεπειάς, τὰς ὁποίας ἔσχε διὰ τὰς μετέπειτα σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ὅλη σχετικὴ ἀνάλυσις προκαλεῖ καὶ αὐθις οὐχὶ μόνον τὴν ἱστορικὴν καὶ ἐν γένει ἐπιστημονικὴν περιέργειαν διὰ τὸ μέγα καὶ ἀποφασιστικὸν τοῦτο διὰ τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν θρόνων Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως γεγονός, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖ λόγῳ τῆς ἐνδελεχοῦς ἐρεύνης τῶν στοιχείων τῆς ἐποχῆς (πρακτικῶν συνόδου, ἱστορικῶν συγχρόνων) καὶ τῆς εὐρείας συζητήσεως τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὸ γνωμῶν παλαιότερων καὶ συγχρόνων ἐρμηνευτῶν, βαθεῖαν ἱκανοποίησιν. Ὁ κανὼν οὗτος ἐψηφίσθη κατὰ τὴν ἱε' συνεδρίαν τῆς Συνόδου, ἀλλ' ἐν ἀπουσίᾳ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ πάπα τῆς Ρώμης. Διὰ τοῦτο τὴν ἐπομένην ὁ ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ πάπα Πασχασίνος ἐψέξε τὰ γενόμενα καὶ ἐζήτησε νὰ ἀναγνωσθοῦν τὰ πρακτικὰ «ἵνα πᾶσα γνῶ ἡ ἀδελφότης, πότερον δίκαια ἢ ἄδικα τὰ πεπραγμένα». Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κανόνος οἱ παπικοὶ ἀντιπρόσωποι ἐζήτησαν τὴν ἀκύρωσιν αὐτοῦ ἰσχυριζόμενοι ὅτι οὗτος, α) ἐψηφίσθη παρὰ τὰς πατερικὰς διατάξεις, ἧτοι παρὰ τὸν Στ' Κανόνα τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτοὺς ὥριζεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἔχει πάντοτε τὰ πρωτεῖα (Ecclesia Romana semper habuit primatum), καί, β) κατόπιν πίεσεως ἀσκηθείσης ἐπὶ τῶν μελῶν τῆς Συνόδου. Κατόπιν τῶν δύο τούτων καιηγοριῶν ἐδημιουργήθη ἡ ἐξῆς κατάστασις: α) οἱ πατέρες τῆς Συνόδου περιωρίσθησαν ἀξιοπρεπῶς νὰ παρουσιάσουν τὸ γνήσιον κείμενον τοῦ προαναφερθέντος Στ' Κανόνος τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος, ὡς προέκυπτεν ἐξ αὐτοῦ, οὐδαμῶς ἐποιεῖτο μνείαν τοῦ ρωμαϊκοῦ πρωτείου καὶ τοῦτο ἀπετέλεσεν, ὡς ἱστορεῖ ὁ συγγραφεὺς (σελ. 215), «ἀποστομωτικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν περὶ παραβάσεως πατερικῶν διατάξεων διςχυρισμὸν τῶν παπικῶν λεγάτων (διὰ τῆς προβολῆς τοῦ γνησίου καὶ αὐθεντικοῦ κειμένου τοῦ Στ' κανόνος τῆς Νικαίας)», β) οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου ἠρωτήθησαν ἐν συνεχείᾳ νὰ ἀπαντήσουν ἐὰν οἰκεία γνώμη ἢ ἐξαναγκασθέντες υπέγραψαν. «Καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο πάντες μὲν ὁμοφώνως ἀπήντησαν ἐπισήμως διακηρύξαντες ὅτι υπέγραψαν αὐθορμήτως, ἐλευθέρως καὶ εὐχαρίστως, ἐνὼ πλείστοι διεδήλωσαν ἐπ' εὐκαιρίᾳ διὰ θερμῶν λόγων καὶ τὴν εὐλάβειαν, ἀφοσίωσιν καὶ εὐγνωμοσύνην αὐτῶν πρὸς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς (σελ. 215)... Κατόπιν (σελ. 216) οἱ ἐνδοξότατοι ἄρχοντες συνώμισαν ὡς ἀκολούθως: Ἐκ τῶν πεπραγμένων καὶ ἐκ τῆς ἐκά-

στου καταθέσεως συνορώμεν πρό πάντων μὲν τὰ πρωτεῖα καὶ τὴν ἐξαιρέτον τιμὴν κατὰ τοὺς κανόνας τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης θεοφιλεστάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ φυλάττεσθαι· χρῆναι δὲ καὶ τὸν ὀσιώτατον ἀρχιεπίσκοπον τῆς βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης τῶν αὐτῶν πρεσβειῶν τῆς τιμῆς ἀπολαύειν καὶ αὐτὸν ἐξ αὐθεντίας ἐξουσίαν ἔχειν τοῦ χειροτονεῖν... Καὶ πάντες μὲν οἱ ἐπίσκοποι ὁμοθυμαδὸν ἀνεφώνουν: αὕτη δικαία ψῆφος. Ταῦτα πάντες λέγομεν. Ταῦτα πᾶσιν ἀρέσκει... τὰ τυποθέντα κρατεῖτω. Πάντες τῆ ἀποφάσει ἐμμένονεν...». Ἐθεώρησα προτιμώτερον νὰ παραθέσω αὐτούσιον ἐν προκειμένῳ τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως ἀντὶ ἐμῆς ἀποδόσεως, διὰ νὰ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης ἀπ' εὐθείας ἐπαφὴν μὲ αὐτὸ καὶ μὲ τὰ ἐφ' ὧν στηρίζεται τοῦτο κείμενα καὶ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὴν ἐντέθεν πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν, τὰ ὅποια εἰς πολλοὺς εἶναι ἄγνωστα. Δὲν δύναμαι ὁμως νὰ παρασιωπήσω καὶ τὴν ἄκρως σοβαρὰν παρατήρησιν τοῦ συγγραφέως ὅτι ἦτο περιέργον καὶ θλιβερώτατον τὸ φαινόμενον τῆς ἠθελημένης διαφωνίας: Διότι οἱ παπικοὶ λεγάτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἠρνοῦντο νὰ παραστοῦν εἰς τὴν τόσον σπουδαίαν δι' αὐτοὺς συζήτησιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ψηφισθέντος ἐν ἀπουσία αὐτῶν τοῦ ΚΗ' Κανόνος διεμαρτύρουντο διότι... ἦσαν ἀπόντες (σελ. 217). Προσθετέα καὶ ἡ ἐτέρα παρατήρησις τοῦ συγγραφέως ὅτι ἡ ἀγανάκτησις τοῦ τότε πάπα Λέοντος ἦτο ἀδικαιολόγητος ἐφ' ὅσον ὁ ΚΗ' Κανὼν οὔτε νεωτερισμὸν τινα εἰσήγεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν οὔτε καὶ τὴν ἱεραρχικὴν θέσιν αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐκάστοτε Ρώμης ὑπεβίβαζε. Σημειωτέον ὅτι πάντα ταῦτα ἐπεκύρωσε καὶ ὁ ΛΣτ' Κανὼν τῆς Πενθέκτης (ἐν Τρούλλῳ) Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸν ὅποιον ἐπίσης ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία δὲν ἀνεγνώρισεν, ἐχομένη πλέον στερρῶς τῶν πρωτείων ἐξουσίας, τὰ ὅποια ἐπίστευεν ὅτι εἶχε στηριζομένη εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἰδρυμένη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἐνῶ τοῦτο μόνον ὡς παράδοσις φέρεται, διότι ὁ Πέτρος ἀληθῶς ἱδρυσεν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας, τῆς ὁποίας ὁ πατριάρχης οὐδέποτε διανοήθη νὰ διεκδικήσῃ τοιοῦτον τι πρωτεῖον. Τὰ περὶ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δὲν ἐξαντλοῦνται μὲ τὰ ὅσα ἤδη ἀνέπτυξα. Ὡς ἔγραψα ὁμως ἤδη ἀντεμετώπισα τὰ θεμελιωδέστερα ἐκ τῶν συζητηθέντων εἰς αὐτὴν θεμάτων. Ὁ ἐνδιαφερόμενος ὁμως ἀναγνώστης δύναται νὰ μελετήσῃ τὸ τμήμα περὶ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν (ὡς ἡ σχετικὴ θεωρία ἀναπτύσσεται εἰς τὴν σελ. 243 ἐπ.), εἰς τὸ ὅποιον ἐκτίθεται ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης ἐναντι τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν ἢ συνισταμένη εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αὕτη ἠρνεῖτο νὰ ἀναγνωρίσῃ οὐχὶ μόνον τὰ πρεσβεῖα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου ὁ θρόνος κατ' αὐτὴν ἐστερεῖτο ἀποστολικότητος, (ἀποστολικῆς τῆς οὐλοῦσεως) ἐξ οὗ καὶ ἡ ὄλη καὶ ἤδη ἐκτεθεῖσα ἐν Χαλκηδόνι συζήτησις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων, περιοριζομένη εἰς τὴν ἀναγνώρισιν μόνον τῶν θρόνων Ἀντιοχείας καὶ Ρώμης, τοὺς ὁποίους ἱδρυσεν ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, ὡς καὶ τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας, τὸν ὅποιον ἱδρυσεν ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Μάρκος (σελ. 246). Σημειωτέον ὅτι οἱ ὡς ἄνω καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀναγνωριζόμενοι πατριάρχαι (Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας) εὐχαρίστως ἀνεγνώριζον τὴν πενταρχίαν τῶν πατριαρχῶν (βλ. σχετικῶς ὡς πρὸς τὴν σχετικὴν γνώμην τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας, σελ. 248, ὡς καὶ τὴν ὄλην σχετικὴν συζήτησιν καὶ θέσιν τοῦ συγγραφέως ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ). Ὁ αὐτὸς ἀναγνώστης δύναται ὡσαύτως νὰ μελετήσῃ τὰ περὶ σταυροπηγίων καὶ τίτλων τμήματα (ἀντιστοίχως σελ. 259 ἐπ. καὶ 262 ἐπ.), μὲ τὰ ὅποια κλείει τὸ μέγα τοῦτο Κεφάλαιον περὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸ ὅποιον καταλαμβάνει λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τὸ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου (σελ. 125-265). Τοῦ Κεφαλαίου τούτου προηγεῖται Κεφάλαιον πρῶτον κατὰ σειρὰν ἀναφερόμενον εἰς τὰς γενικὰς προϋποθέσεις τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητος, ὡς εἶναι ἡ Θεία Εὐχαριστία καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ θέσις τοῦ ἐπισκόπου, ὡς καὶ ἡ Θεία Εὐχαριστία, ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡ καθολικότης τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας (σελ. 12-32). Τοῦ ἐιδικωτέρου τούτου Κεφαλαίου ἔπεται κεφάλαιον κατὰ σειρὰν δεῦτερον περὶ ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως (σελ. 33-71), εἰς τὸ ὅποιον ἐκτίθενται τὰ περὶ πρεσβυτέρων, ἐπισκόπων, χω-

ρεπισκόπων (ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἢ ἀνάπτυξις εἰς τὰς σελ. 38 ἐπ.) μητέρων καὶ τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, Συνόδων, μητροπολιτῶν, ἐξάρχων (καὶ ἡ ὡς πρὸς αὐτοὺς ἀνάπτυξις εἶναι ἐνδιαφέρουσα, βλ. σελ. 50 ἐπ.) καὶ τὰ περὶ τῆς ἐν Νικαΐᾳ Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία καταλαμβάνει λόγῳ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς ἀγιότητος αὐτῆς ἀρκετὸν τμήμα τοῦ κεφαλαίου τούτου (σελ. 55-71), δοθέντος ὅτι αὐτὴν ἐμιμήθησαν αἱ κατόπιν Σύνοδοι τόσον κατὰ τὰς προσφωνήσεις, ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ὅρους καὶ αὐτὴν ἐχρησιμοποίησαν ὡς κεντρικὴν ἰδέαν αὐτῶν. Εἰς τὴν Σύνοδον ταύτην, διὰ τοῦ μνημονευθέντος Στ΄ κανόνος ἐπεκυρώθησαν τὰ δικαιώματα τῶν ἐξάρχων (περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος) ὡς «ἀρχαία ἔθη». Οἱ ἐξαρχοὶ, εἰς τοὺς ὁποίους κυρίως ἀνεφέροντο ταῦτα, ἦσαν οἱ Ρώμης, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, περὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν ὁποίων καὶ δὴ τῶν τοῦ Ἀλεξανδρείας εὐρεία γίνεται συζήτησις εἰς τὸ ὑπὸ κρίσιν ἔργον. Συζήτησις ἐπίσης γίνεται καὶ περὶ τοῦ Ζ΄ κανόνος τῆς Συνόδου ταύτης, ὁ ὁποῖος εἰδικῶς μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐπίσκοπον Αἰλίας (Ἱεροσολύμων), γενικώτερον δέ, ὡς δέχεται ὁ συγγραφεὺς (σελ. 63), εἰς τὰ δικαιώματα τῶν μητροπολιτῶν ἐν γένει, τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία ἐπιθυμεῖ ὅπως διατηρηθοῦν ἀνεπαφα καὶ ἐν ἰσχύϊ. Σημειωτέον ὅτι ἡ Σύνοδος αὕτη, ὡς ἐπάγεται ὁ συγγραφεὺς, δὲν ἐπεκύρωσε μόνον τὰς ἰδιαιτέρας προνομίας τῶν ἐξάρχων, ἀλλὰ καθώρισε διὰ δύο κανόνων αὐτῆς (τοῦ Δ΄ καὶ Ε΄) καὶ τὰ δικαιώματα τῶν Ἐπαρχιακῶν Συνόδων καὶ μητροπολιτῶν (σελ. 63 ἐπ.). Ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς (σελ. 66), ἡ Σύνοδος αὕτη τὰς περὶ ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης ἀποφάσεις ἐστήριξε μὲν γενικῶς εἰς τὰ «ἀρχαία ἔθη» καὶ τὸ «σύνθηες», ἔλαβε δὲ κυρίως ὑπ΄ ὄψιν τὰς ἀνάγκας τῆς διοικήσεως, ἡ ὁποία εἶχε προσαρμοσθῆ εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους. Ἡ τελευταία αὕτη ἔχουσα ὡς βάσεις τὰ μεγάλα πολιτικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς, ὡς ἦσαν ἡ Ἀλεξανδρεία, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Καισάρεια τόσον ἢ ἐν Παλαιστίνῃ ὅσον καὶ ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ, ἡ Ἐφεσος κ.λ. ἀπετέλεσε σαφῆ προδιαγραφὴν τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου τῆς βασιλευούσης πόλεως, τῆς ὁποίας συνέπεια ὑπῆρξεν ὁ ΚΗ΄ κανὼν τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη λόγος. Ὁ συγγραφεὺς περαινῶν τὸ κεφάλαιον τοῦτο (σελ. 71) ὀρθῶς ἐπάγεται, ἀκολουθῶν τὸν Schmemmann, ὅτι «πάντες οἱ κανόνες οὗτοι ἐν τῇ ὀρθῇ ἱστορικῇ καὶ ἐκκλησιολογικῇ ἐννοίᾳ αὐτῶν προστατεύουν ἐν τῇ οὐσίᾳ τὸ αὐτὸ βασικὸν γεγονός τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, καθ' ὃ δέον ὅπως οἱ διαβιῶντες ἐν ἐνὶ τόπῳ πιστοὶ καὶ ποιμαινόμενοι ὑπὸ τῆς θεοδότου ἐξουσίας ἐνὸς ἐπισκόπου ἀποτελῶσιν ὀργανικὴν ἐνότητα καὶ προβάλλωσιν ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ καὶ ἐνσαρκῶσιν τὴν καθολικὴν καὶ οἰκουμενικὴν οὐσίαν τῆς Ἐκκλησίας».

Τοῦ κεφαλαίου τούτου ἔπεται τὸ τελευταῖον πρὸ τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι Σύνοδον κεφάλαιον περὶ τῶν πρεσβείων τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 72-124). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐξιστορεῖται ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Κωνσταντινούπολις, ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὰ λεχθέντα εἰς τὰ προηγούμενα κεφάλαια, κατέστη νέον κέντρον τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Κράτους, ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον διηρυνθῆ ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς καὶ ἡ δραστηριότης ὀρισμένων ἀρχιεπισκόπων αὐτῆς τινῶν τῶν ὁποίων κατέστησαν αἰρετικοὶ (ὡς ὁ Μακεδόσιος κ.λ.) τινῶν δὲ ὑποδείγματα ἀρχιερωσύνης, (ὡς ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός). Ὁ συγγραφεὺς ἐξιστορεῖ τὰ τῶν ἀρχιεπισκόπων τούτων τόσον βιογραφικῶς, ὅσον καὶ ἐν ἀλληλουχίᾳ πρὸς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἤρχισαν ἔκτοτε νὰ συγκλονίζουσι τὴν Ἐκκλησίαν. Ἄρεται καὶ κακίαι, ἀντιζηλίαι καὶ ὑψηλόφρονι ἐξάρσεις περιγράφονται ἐξ ἴσου ἀντικειμενικῶς καὶ τιμίως. μετὰ τῆς αὐτῆς δὲ ἀντικειμενικότητος περιγράφονται αἱ συγκλήσεις ὀρισμένων Συνόδων σχετικῶν πρὸς πάντα ταῦτα, ὑπὸ τὸ ὑποφῶσκον καὶ πάντοτε ἀπειλητικὸν φάσμα τοῦ Ἀρειανισμοῦ, ὁ ὁποῖος καίτοι καταδικασθεὶς ὑπὸ τῆς ἐν Νικαΐᾳ Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἰσχυρὸς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μέχρι καὶ τῆς ἐν Σαρδικῇ τοπικῆς Συνόδου. Ἰδιαιτέρον τμήμα τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀφιερῶνται εἰς τὴν Β΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (σελ. 93 ἐπ.), ἡ ὁποία ἤρχισε τὰς ἐργασίας τῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀντιοχείας Μελετίου διὰ νὰ συνεχισθῆ ὑπὸ

τὴν προεδρίαν τοῦ περιφήμου πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος «ἀνὴρ ἐλλόγιμος καὶ εὐλαβεῖα τοὺς καθ' ἑαυτὸν ὑπερβάλλων» ἀπεχώρησε τοῦ θρόνου καὶ τῆς Συνόδου ἐκφωνῶν μνημειώδεις διὰ τὴν ταπεινότητα καὶ τὴν χριστιανικότητα αὐτοῦ ἐν γένει λόγον, διὰ νὰ συνεχισθῇ ἡ Σύνοδος αὕτη ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Νεκταρίου. Τὸ κανονικὸν ἔργον τῆς Συνόδου ταύτης συνίστατο κυρίως εἰς τὴν ψήφισιν δύο κανόνων τοῦ Β' καὶ Γ'. Ἐξ αὐτῶν ὁ Β' κανὼν καθιέρωσεν ὀριστικῶς τὴν ταύτισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν πρὸς τὰς πολιτικὰς διοικήσεις, ἐξ αἰτίας ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐκ τῶν ἀρειανῶν ἐρίδων δημιουργηθείσης ἀκαταστασίας καὶ τοῦ Μελιτιανοῦ σχίσματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ὑπερορίων ἐπεμβάσεων κυρίως τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος οὐχὶ μόνον ἐπενέβαινε εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Ἀντιοχείας, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ κατορθώσῃ νὰ διορισθῇ ἐπίτροπος τοῦ ἐπισκοπικοῦ αὐτῆς θρόνου (σελ. 95). Συνέπεια τοῦ κανόνος τούτου ὑπῆρξεν ὁ ἐπόμενος Γ' διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Σύνοδος αὕτη, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς, ἠρνεῖτο εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας οἰανδήποτε ὑπερέχουσαν θέσιν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐφ' ὅσον ἀνεγνώρισε τὰ πρεσβεῖα τιμῆς μετὰ τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης εἰς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν ὠρίσθη ἐκκλησιαστικὸς ἔξαρχος διὰ τὰς τρεῖς διοικήσεις Πόντου (τῆς ὁποίας πρωτεύουσα ἦτο ἡ Καισάρεια), Ἀσίας (τῆς ὁποίας πρωτεύουσα ἦτο ἡ Ἐφεσος) καὶ Θράκης (τῆς ὁποίας πρωτεύουσα ἦτο ἡ Ἡράκλεια), γεγονός δὲ ὅπερ ἐβοήθησε τὸν ἐπίσκοπον τῆς πρωτεύουσας Κωνσταντινουπόλεως ὅπως ἐπεκτείνῃ τὴν πρωθιερατικὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν καὶ ἐπὶ τῶν διοικήσεων τούτων. Ὅντως, ὡς ἐπάγεται ὁ συγγραφεὺς, «τὸ ἀκέφαλον τῶν τριῶν τούτων Διοικήσεων ὑπῆρξε μοιραῖον δι' αὐτάς» (σελ. 100), συνέπεια δὲ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὅτι βάσει τοῦ προμνησθέντος Γ' κανόνος ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἐπέτυχε νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς ἐποπτείας τοῦ ἐπισκόπου Ἡρακλείας, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε ἐκράτησε μόνον τὸ προνόμιον νὰ παραδίδῃ εἰς τὸν ἐκάστοτε ἐκλεγόμενον Πατριάρχην κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἐνθρονίσεως αὐτοῦ τὴν πατριαρχικὴν ποιμαντορικὴν ράβδον (σήμερον τοῦτο ποιεῖ ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος διὰ τὸ μὴ ὑπάρχειν μητροπολίτην Ἡρακλείας). Ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται ἐν συνεχείᾳ (σελ. 101 ἐπ.) μὲ τὸν περίφημον τοῦτον Γ' κανόνα, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὴν βῆσιν τοῦ ΚΗ' τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη διὰ μακρῶν λόγους. Ὁ συγγραφεὺς, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐλέχθη, ἐλέγχει πλήρως τὸ θέμα τοῦ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἀναλύων καὶ κρίνων πάσας τὰς ἐξενεχθείσας ἀναφορικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο γνώμας παραθέντων καὶ πλουσίαν σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Ἰδιαιτέρως σημειῶ τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν λαμβάνει εἰς τὸ πολυσυζητηθὲν ζήτημα τῆς ἐννοίας τῆς προθέσεως «μετὰ», τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Γ' οὗτος κανὼν («δευτέραν μετ' ἐκείνην ὑπάρχουσαν») ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς ὁποίας καὶ σήμερον εἰσέτι ζητήματα γεννῶνται ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῶν θρόνων Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ συγγραφεὺς ἀδιστακτικῶς φρονεῖ ὅτι (σελ. 104) «ἀμφότεροι ὅτε Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως δύνανται νὰ θεωρῶνται καθ' ὀλοκληρίαν ἴσοι καὶ νὰ ἀπολαύωσι τῆς αὐτῆς σημασίας τόσον ἐν τῇ ἐνὶ ἐκάστῳ αὐτῶν ὀρισθείσῃ περιοχῇ, ὅσον καὶ ἐν τῇ ὅλῃ ἐκτάσει τῆς ἀρμοδιότητος αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῇ ἐπὶ τῷ αὐτῷ συναντήσῃ (π.χ. ἐν ταῖς συνόδοις, ἐν τῇ ἀπαριθμῆσει τῶν πρεσβυγενῶν θρόνων, ἐν τῇ ὑπογραφῇ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράξεων κ.λ.) πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως τῆς ἀκολουθίας, εἰς ἐξ αὐτῶν γίνεται πρῶτος, ὁ δὲ δεῦτερος, ἀλλ' ἡ γνώμη, ἡ φωνὴ καὶ αἱ ἀποφάσεις ἐκάστου παραμένουσι καθ' ὀλοκληρίαν ἴσαι καὶ ταυτόσημοι ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι». Ἐτι περαιτέρω, συνοψίζων τὰ μέχρι τοῦδε ἀναλυθέντα καὶ κριθέντα, γράφει (σελ. 109) ὅτι ὁ ὡς ἄνω Γ' κανὼν δὲν ὑπῆρξε προῖον ἀθαιρεσίας, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς ἐξελίξεως πεντήκοντα ἐτῶν καὶ ὄριμος καρπὸς τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν νέων συνθηκῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. τῆς ὁποίας πρωτεύουσα εἶναι πλέον ἡ Κωνσταντινούπολις, πρῶτον κέντρον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἐπὶ τούτοις τονίζει ὅτι τὰ πρεσβεῖα ταῦτα δὲ ἦσαν ἀπλή τιμητικὴ διάκρισις ἐν τῇ σειρᾷ τῆς

ἱεραρχίας, ἀλλὰ πραγματικὴ ἐξουσία ἐν ἀμοιβαιότητι μετὰ τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων ἐπισκόπων, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἐν συνεχείᾳ ὑπ' αὐτοῦ παρατιθεμένων παραδειγμάτων. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος, κατὰ τὸν συγγραφέα (σελ. 114), κατέστησε πραγματικότητα τὰ δικαιώματα τὰ ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ Γ' τούτου κανόνος. Πράγματι, ὡς παρατηρεῖ ὁ αὐτὸς (αὐτ.), «τὰ πρεσβεία τιμῆς καὶ ἡ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν τριῶν (μνημονευθεισῶν) Διοικήσεων, ὡς Ἐξαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους («βαρβαρικῶν») (περὶ τῶν ὁποίων ἐπίσης ἐγένετο λόγος) ἔγιναν πραγματικότης ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ προπαρασκευάσας ἔργω, ὅ,τι περιέλαβεν εἰς τὸν ΚΗ' κανόνα αὐτῆς ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (ὡς γνωστὸν ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐβλῶν εἰς Ἐφεσον συνεκάλεσεν ἑβδομήκοντα ἐπισκόπους ἐκ Λυδίας, Ἀσίας καὶ Καρίας, ἐχειροτόνησε τὸν διάκονον αὐτοῦ Ἡρακλείδην ἐπίσκοπον Ἐφέσου (ἐξαρχον μίαν τῶν τριῶν Διοικήσεων) καὶ καθήρесе τοὺς ἐξαγοράσαντας τὰς Ἐπισκοπὰς ἐξ ἐπισκόπων, ἐνεργήσας τοιοῦτοτρόπως ἐν Ἀσίᾳ ὡς ὑπέρτατος δικαστής). Συνεχίζων ὁ συγγραφεὺς ἐπάγεται (σελ. 116, 117) ὅτι «ὁ κανὼν οὗτος (ΚΗ') ἐπεκύρωσε τὴν στερεωθεῖσαν ἐπὶ Χρυσοστόμου πρᾶξιν. Οἱ διάδοχοι τοῦ Χρυσοστόμου ὠκοδόμησαν ἐπὶ τῶν θεμελιῶν, τὰ ὁποῖα αὐτὸς, μετὰ τὴν Β' ἐν Κωνσταντινουπόλει Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ἐστερέωσεν. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὑπῆρξεν ὄντως ὁ πρῶτος μέγας ἐν οὐσίᾳ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης πρὶν ἢ ὁ τίτλος οὗτος κοσμήσῃ τὸν θρόνον τῆς βασιλείδος τῶν πόλεων».

Μετὰ τὰ κεφάλαια ταῦτα, τὰ ὁποῖα προηγούνται τοῦ ἀφορώντος εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ἔπονται δύο κεφάλαια, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐν (Ε' κατὰ σειρὰν) (σελ. 266-281) ἀναφέρεται εἰς τοὺς κανόνας, τὴν κανονικὴν συνείδησιν καὶ τὴν κανονικότητα, τὸ δὲ ἕτερον (Στ' κατὰ σειρὰν) ἀναφέρεται (σελ. 283-353) εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Εἰδικώτερον: εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ὁ συγγραφεὺς συζητεῖ τὴν ἀξίαν τῶν κανόνων καὶ τὰς περὶ αὐτῆς ἀντιλήψεις τόσον τῶν ἀγαν ἐλευθεροφρόνων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν πᾶσαν περὶ αὐτῆς συζήτησιν ἄχρηστον ὡς περιστρεφόμενην περὶ «γεγρακυῖαν» νομοθεσίαν, καὶ τῶν συντηρητικῶν, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ἑαυτοὺς ὡς ἐνσαρκώνοντας τὸ ἀμετάβλητον τῆς οὐσίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ τῶν προοδευτικῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ προσαρμόσῃ τὴν νομοθεσίαν τῆς πρὸς τὰς νέας ἀνάγκας, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν ἐκ τῆς μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐν γένει ἀντιλήψεων. Ὁ συγγραφεὺς ἀντιμετωπίζων καὶ ἐπεξεργαζόμενος πάντα ταῦτα ἴσταται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κανονικῆς συνείδησεως, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν (σελ. 272-273) δὲν εὐρίσκεται καὶ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν δογματικὴν περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλίαν, ὅπερ σημαίνει ὅτι διὰ μέσου τῶν μεταβαλλομένων μορφῶν τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἡ κανονικὴ συνείδησις παραμένει ἀμετάβλητος, ἀναλόγιωτος, ἔγκυρος πανταχοῦ, πάντοτε καὶ διὰ πάντας τοὺς ὁμολογοῦντας τὰ αὐτὰ δόγματα. Συνέπεια πάντων τούτων εἶναι ἡ ὀρθὴ ἄποψις τοῦ συγγραφέως ὅτι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀναντιρρήτως ἀνήκει καὶ πάντοτε θὰ ἀνήκῃ τὸ δικαίωμα τοῦ μεταβάλλειν κατὰ νόμιμον τρόπον εἰς τοὺς προτέρους αὐτῆς κανόνας πᾶν ὅ,τι ἤθελεν εὕρῃ χρῆζον μεταβολῆς καὶ διορθώσεως καὶ ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦτο συνδέεται ἀναποσπᾶστως μετὰ τῆς οὐσίας τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπὸ τὸ πρῶτον τούτου γράφει (σελ. 278), ἡ σπουδαία καὶ ἄκρως εὐαίσθητος ἐργασία τῆς μεταβολῆς τῶν κανόνων δέον νὰ τελεῖται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ «ἐν μεγάλῃ ἀνάγκῃ», οὐχὶ ἐκ πνεύματος ἐπιπολαίου ἐκσυγχρονισμοῦ ἢ καὶ ἐξ ἐσκεμμένης μονομερίας ἢ προκαταλήψεως ἢ σωβινισμοῦ, ἐν τούτῳ δὲ ἀντικρούει τὸν Troitsky (τὸν ὁποῖον ἐπανειλημμένως ἀναφέρει εἰς τὸ ἔργον του), ὁ ὁποῖος ὀμιλεῖ περὶ νομικῆς ἰσότητος δικαιωμάτων τῶν Ἀδοτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν χωρὶς νὰ διστάξῃ νὰ ὑποστηρίξῃ καὶ τὴν ἀρχὴν ὅτι ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐποχῇ, καθ' ἣν εἰς πολλὰς χώρας ἡ Ἐκκλησία ἐχωρίσθη ἀπὸ τῆς Πολιτείας, οὔτε οἱ κανόνες, οὔτε ἡ πρᾶξις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας δύναται νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως. Κατόπιν τούτων εὐλόγως διερωτᾶται ὁ συγγραφεὺς:

ποία εἶναι τότε ἡ βάση τῆς διοικήσεως αὐτῆς; Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀναφαίνεται πάλιν ἡ λεπτότης τῶν παρατηρήσεων τοῦ συγγραφέως, ὅταν ἀπαντῶν σχετικῶς εἰς τὸν αὐτὸν Troitsky γράφει, «ἐφ' ὅσον ὅμως οἱ κανόνες καὶ ἡ ἀρχαία πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν βᾶσιν μὲ ποῖον συνειρμὸν ἰδεῶν ἐκφράζεται, ὅτι φορεὺς τῆς κυριαρχίας ἐν τῇ ἐπιγίῳ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ὁλότης τῶν ἐπισκόπων, τὴν θέλησιν τῆς ὁποίας ἐκφράζουν τὰ ὄργανα αὐτῆς, ἦτοι αἱ Οἰκουµενικαὶ καὶ Τοπικαὶ Σύνοδοι; Ἀλλὰ μὴν αἱ Οἰκουµενικαὶ καὶ Τοπικαὶ Σύνοδοι ἐθέσπισαν κανόνας καὶ καθιέρωσαν πρᾶξιν ἀνά τοὺς αἰῶνας. Τοὺς κανόνας δὲ καὶ τὴν πρᾶξιν αὐτῶν διαγράφει ὁ Troitsky. Δὲν ἀποτελεῖ ἄραγε τοῦτο, ἐάν μὴ τι ἄλλο, τοῦλάχιστον κατάφωρον ἀντίφασιν;»

Εἰς τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ὡς ἄνω κεφαλαίων (ΣΤ') ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Δ' Οἰκουµενικῆς Συνόδου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ τῆς ὁποίας (σελ. 282 ἐν ἀρχῇ), «διατρανοῦται ἐπίσης, κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὸ γεγονός τῆς ἐν τῇ χορείᾳ τῶν κατὰ τόπους Ὁρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν πρωτευούσης καὶ προεξαρχούσης θέσεως τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως». Ἐντὶ σχολίου περιορίζομαι νὰ παραθέσω τὴν συνέχειαν αὐτοῦσι τοῦ σχετικοῦ κειμένου τοῦ συγγραφέως (αὐτ.) διὰ νὰ καταδειχθῇ πλήρως ἡ ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου. Πράγματι, ὁ συγγραφεὺς γράφει «ὄχι μόνον προκειµένου περὶ δογµάτων καὶ ἱερῶν παραδόσεων καὶ κανονικῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων ἢ καὶ γενικῶν ζητηµάτων, ἀφορώντων εἰς ὁλόκληρον τὸ σῶµα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς ἅπαντα σχετικῶς τὰ σπουδαία ἐπὶ µέρους ζητήµατα, τὰ ἐνδιαφέροντα ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν, ἢ κηδεµονικὴ πρόνοια καὶ ἀντίληψις τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας περιλαμβανούσης — ἄλλοτε μὲν αὐτεπαγγέλτως καὶ ὡς ἐκ καθήκοντος, ἄλλοτε δὲ κατ' ἐπίκλησιν τῶν ἐνδιαφεροµένων— καὶ παρεχούσης τὴν ἀποτελεσµατικὴν αὐτῆς συμβολὴν πρὸς διαιτησίαν καὶ ἐπίλυσιν διαφορῶν, ἀναφυσισῶν μεταξὺ τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, πρὸς διευθέτησιν διαφοριῶν μεταξὺ ποιµένων καὶ ποιµινίου, πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ ἐπιπροσθειῶν δυσχερειῶν καὶ ἐπ' ἀνοδὸν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγµάτων εἰς τὴν κανονικὴν αὐτῶν τροχίαν. πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐνίοτε ἀνεπαρκοῦς ἐνεργείας τῶν πνευματικῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐπὶ µέρους Ἐκκλησιῶν, πρὸς στήριξιν τῶν ἀσθενῶν καὶ σαλευοµένων ἢ καὶ ραδιουργοµένων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει, πρὸς ἀποσόβησιν, τέλος, τῶν παντοίων ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν κινδύνων, τῶν ἐπαπειλούντων τὴν εὐστάθειαν τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, οὐδέποτε καὶ οὐδαµοῦ βραδύνει ἢ ἐλλείπει «κατὰ τὸ ἀνέκαθεν προνόμιον τοῦ ἁγιωτάτου ἀποστολικοῦ πατριαρχικοῦ οἰκουµενικοῦ θρόνου, ὅστις εἰωθεν ὄλαις φροντίσι καὶ προνοητικαῖς ἐπισκέψεσι χεῖρα βοηθείας ὀρέγειν, προνοεῖσθαι τε καὶ περιποιεῖσθαι τὰς βοηθείας δεοµένας ἐκασταχοῦ ἐπαρχίας τε καὶ παροικίας». (Ἡ τελευταία περίοδος ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐκ σχετικοῦ ἐγγράφου τοῦ παλαιοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Α', εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται καὶ ἡ σχετικὴ παραπομπή). Σημειοῖ πάντως ὁ συγγραφεὺς ὅτι πάντα ταῦτα ὀφείλονται καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἑδραὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἤρχισαν ἐνωρὶς νὰ φθίνουσι καὶ νὰ σµικρύνωνται λόγῳ ξενικῶν ἐπιδροµῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὡς ἀποτέλεσµα τὴν ἐξόντωσιν ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὴν ἀραίωσιν τοῦ ποιµινίου τῶν ἢ τὴν ἀλληλοπιστίαν αὐτῶν. Ἀκολουθοῦν ἐπτά περιπτώσεις πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῶν πρεσβειῶν τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ µνεῖα τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ πατριάρχαι Ἀντιοχείας ἐξελέγοντο ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐνθα καὶ διέμενον λόγῳ τῶν ἰσλαµικῶν εἰσβολῶν, καὶ ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ μὲ τοὺς πατριάρχας Ἱεροσολύμων, ὡς καὶ ἡ µνεῖα ἐπεµβάσεων εἰς τὰ ἄλλα Πατριαρχεῖα (βλ. σχετικῶς σελ. 283-294), μέχρις ὅτου ἀπὸ τοῦ 1453 ὁ Οἰκουµενικὸς Πατριάρχης ἀνεγνωρίσθη καὶ ὡς πολιτικὸς ἀρχηγὸς (ἐθνάρχης-Millet Basi) πάντων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν κρινόµενος προσωπικῶς μόνον ὑπὸ τοῦ σουλτάνου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἰστάµενος ἀσυγκρί-

τος ὑψηλότερον πάντων τῶν ἄλλων πατριαρχῶν εἰς τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος. Διότι, ὡς ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς (σελ. 295) ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἔλαβε παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης σαφεῖς πληρεξουσιότητας νὰ εἶναι ἔθνικὸς ἀρχηγὸς καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν Πατριαρχείων καὶ μεσίτης μεταξὺ τῶν Πατριαρχείων τούτων καὶ τῆς Κυβερνήσεως, τόσον ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν πατριαρχῶν καὶ τῇ ἐπικυρώσει τῶν βερατίων αὐτῶν, ὅσον καὶ τῆς παροχῆς ἀδείας ἐλευσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν πατριάρχου τινός. Ἀκολουθοῦν συγκεκριμένοι περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ὡς πρὸς τὰ διάφορα τότε Πατριαρχεῖα καὶ τὰς διαφόρους τότε αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας (σελ. 296-315) μετὰ τὴν διακριτικὴν παρατήρησιν τοῦ συγγραφέως (σελ. 315) ὅτι ὄχι μόνον ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ σμικρύνῃ ἢ ἀφαιρέσῃ τὰ δίκαια τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους δὲν ἐπέτρεπε τοῦτο, καίτοι, ὡς τονίζει ὁ ἴδιος παρακατιῶν (σελ. 316 ἐν τέλει), δὲν θὰ ἠδύνατό τις ἀσφαλῶς νὰ εὔρη εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν τῶν αἰῶνων πράξεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀξίας μόνον ἐπαίνου, μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς. Ἐπὶ τοιούτων δεδομένων ἐρειδόμενος ὁ συγγραφεὺς δὲν διστάζει νὰ ἐπαναλάβῃ (σελ. 318) τὸ καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρουσίας λεχθὲν ὅτι περὶ παπισμοῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ οὔτε λόγος δέον νὰ γίνεταί, ὁ δὲ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εἰς ὃν ἐνίστε, ἔνεκα παρεξηγήσεως, ἀποδίδονται τάσεις παπιστικαί, οὐδέποτε ἐπέδιώξε φιλόδοξον κυριαρχίαν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀνατολῆς, διότι πάντοτε εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς λοιπούς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς ἤγετο ἐκ λόγων ἀδελφικῆς ἀγάπης καὶ μερίμνης, τὴν ὁποίαν αὐτοὶ οὗτοι οἱ λοιποὶ πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ἀνεγνώρισαν, διότι ἡ προεξάρχουσα θέσις αὐτοῦ οὐδένα διήγειρεν εἰς αὐτοὺς φόβον ἐλαττώσεως ἢ ἐκμηδενίσεως τῶν κανονικῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων αὐτῶν. Ἐν ὄψει πάντων τούτων ὁ συγγραφεὺς ἐπάγεται σαφῶς καὶ κατηγορηματικῶς: «Πνεῦμα παπιστικὸν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ οὔτε ὑπῆρξεν οὔτε θὰ ὑπάρξῃ».

Τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀφιερῶται εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας (σελ. 320-336). Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἡ ὕλη ἀφορᾷ εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὡς ἀντιμέτωπον δύο καταστάσεων, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν εἰς αὐτὸ τὸ ἀναφανέν τότε ζήτημα τοῦ φυλετισμοῦ καὶ τὸ ἐξακολουθεῖν νὰ ὑπάρχῃ ζήτημα τῶν ὀρθοδόξων τῆς διασποράς. Ὁ συγγραφεὺς καταδεικνύει καὶ πάλιν τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα μετὰ τοῦ ὁποίου ἀντεμετώπισε τοῦτο τὰ ζητήματα ταῦτα, προϊόντα τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων, ἢ ὁποία ἐδημιουργήθη καὶ ἐξήρθη τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Καὶ τὸ μὲν θέμα τοῦ φυλετισμοῦ, ἀφοῦ διήλθεν ἀπὸ ὠρισμένας θλιβεράς φάσεις ἀντικανονικῶν ἐνεργειῶν ὠρισμένων ἐκκλησιαστικῶν αὐτοῦ περιφερειῶν, ἐτακτοποιήθη τελικῶς διὰ τῆς παραχωρήσεως αὐτοκεφάλου, αὐτονόμου ἢ ἡμιαυτονόμου καθεστῶτος εἰς αὐτάς, παρ' ὅλον ὅτι κατεδικάσθη τοῦτο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ἦτοι ὡς ἀρχῆ, καὶ ὀρθῶς, διότι ἀνατρέπει καὶ τὸ ἱερὸν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πολίτευμα (σελ. 326), παραμένει ὅμως τὸ θέμα τῆς διασποράς τὸ ὁποῖον εἶναι σύγχρονος προέκτασις τοῦ προηγουμένου. Τοῦτο συνίσταται εἰς τὸ γεγονός ὅτι «ἐπὶ παραβάσει θεμελιώδους ἐκκλησιολογικῆς ἀρχῆς καὶ ἐν πληρῇ καταλύσει τῆς κανονικῆς τάξεως, ὑπάρχουν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ πόλει πλείονες τοῦ ἐνός κυρίαρχοι κατ' ἐθνικότητα ἐπίσκοποι, τοῦθ' ὅπερ ἐμφανίζει τὴν ὀρθοδοξίαν διαφοροποιουμένην καὶ δὴ καὶ ἀνταγωνιζομένην καὶ ἐρίζουσιν εἰς θέματα ἀρχῆς, δικαιοδοσίας, ἐξαρτήσεως, ὑπαγωγῆς, φυλετικῆς ἢ παραδοσιακῆς διαφοροποιήσεως κ.λ. μετ' ὀλεθρίας διὰ τὴν πρὸς τὰ ἐξω προβολὴν τῆς ἐνότητος αὐτῆς, συννεπείας» (σελ. 331, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί). Ὁ συγγραφεὺς, συνεπῆς πρὸς ὅσα δι' ὅλου τοῦ ἔργου του ὑπεστήριξε, τονίζει ὀρθῶς καὶ πάλιν ὅτι «προσηλωσις εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὰ πλαίσια τοῦ μνημονευθέντος ΚΗ' κανόνος τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀποτελεῖ τὸν χρυσοῦν γνώμονα ἐν τῇ διαρθρώσει καὶ διευθετήσει τῶν ὀρθοδόξων πραγμάτων ἐν τῇ διασπορᾷ, διότι ὁ κανὼν οὗτος δύναται νὰ δώσῃ λύσεις καὶ διεξόδους εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀδιέξοδα τῆς διασποράς καὶ νὰ καθιερώσῃ τὴν ἀπὸ αἰῶνων κρα-

τοῦσαν τάξιν, καθ' ἣν διατηρουμένης τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας καὶ αὐτοτελείας ἐκάστης Ἐκκλησίας ἐν ἐκάστη περιοχῇ, σεβαστὸν ἀποβαίνει τὸ εἰδικὸν εἰς τὰ εὐρύτερα διορθόδοξα θέματα status quo, καθ' ὃ ἀναγνωρίζεται ἡ πρωτοβουλία καὶ πρωτοπορεία καὶ ὑπεύθυνος ἐνέργεια τῆς ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ τῆς πράξεως ἀναδειχθείσης πρωτοθρόνου Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἡ δὲ συνεργασία τῶν κατὰ τόπους Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν μετ' αὐτῆς, καὶ ἡ ἐν συμπνοίᾳ εὐθυγράμμισις τῆς ὀρθοδόξου ἔναντι τῶν ζητημάτων θέσεως, ἐναρμονίζονται εἰς σύστημα ἐνεργείας ἀποπνέον τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ εὐρύτεραν ἐνότητα». Δὲν ἦτο εἰς τὰς προθέσεις μου νὰ προβῶ εἰς τοιαύτην ἐκτενῆ βιβλιοκρισίαν. Ἐν τῇ προόδῳ ὅμως τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τούτου δὲν ἤδυνήθην νὰ μὴν ἀναγνωρίσω τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν χρέος ἐθεώρησα νὰ καταστήσω γνωστὴν εἰς τὸ εὐρύτερον κοινόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὸν χρόνον νὰ ἀναγνώσῃ εὐχερῶς τοιαύτης σημασίας καὶ ἐκτάσεως ἔργα. Πράγματι, ὁ συγγραφεὺς κατάρθρωσε εἰς ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἔκδοσιν καὶ μὲ ἐξαιρετικὸν χειρισμὸν νὰ ἀντιμετώπισῃ ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν γένεσιν, τὴν ἀνύψωσιν, τὴν λειτουργίαν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἀνέκαθεν ἀποστολὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν ὁ συγγραφεὺς, ἱεράρχης διαπρεπῆς τοῦ Πατριαρχείου τούτου, νὰ παρασυρθῇ εἰς περιγραφὰς καὶ κρίσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔδιδον ἔντονον τὸ χρῶμα τῆς ὑποκειμενικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων τούτων. Χαίρω διότι δὲν ἤδυνήθην νὰ διαπιστώσω τοιοῦτόν τι, ἐν γνώσει πάντοτε τοῦ γεγονότος τελῶν ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἀντικειμενικότης δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐγκοσμῶς ἐφικτόν. Πάντως ὁ τρόπος ἐκθέσεως τῶν γεγονότων, ἡ χρῆσις τοῦ συνόλου σχεδὸν τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας, ἡ ἐν ἐκτάσει ἀνάλυσις καὶ εὐστοχος κατὰ τὰς περιστάσεις κριτικὴ τῶν γνώμων τὰς ὁποίας παραθέτει, κυρίως τῶν διῃσταμένων πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ γνώμας, ἡ αὐθεντικὴ ἐν πολλοῖς ἐρμηνεία τὴν ὁποίαν δίδει εἰς τοὺς κανόνας δι' ἰσχυρῶν λογικῶν, νομικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιχειρημάτων, ἡ ῥωμιότητι καθαρολόγος γλῶσσα τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ μετὰ σαφηνείας καὶ γλαφυρότητος, προσδίδουν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀξίαν ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τελικῶς συμφωνῇ τις ἢ οὐ πρὸς τὰ συμπεράσματά του. Δὲν παραλείπω νὰ τονίσω ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀντιμετωπίζει μετὰ πολλῆς παρρησίας καὶ πολλῆς ἐπιμελείας τὰ σπουδαιότατα τῶν συνδεθέντων μὲ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ μὲ φιλελευθέραν σκέψιν καὶ κρίσιν κατὰ τρόπον, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ λαμβάνῃ σαφῆ εἰκόνα τόσοσιν τῆς ἱστορίας, ὅσον καὶ τῆς σημερινῆς θέσεως τοῦ Πατριαρχείου τούτου εἰς τὸ σύστημα τῶν λειτουργουσῶν ἀνά τὸν κόσμον Ἐκκλησιῶν, ἀπαραίτητον ἄλλωστε διὰ τὴν ἄρσιν τῶν ἱστορικῶν παρεξηγήσεων καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ συμπνοίας μεταξὺ αὐτῶν.

Τὸ ὅλον ἔργον ἐπιστεγάζεται μὲ τμῆμα συντεταγμένον εἰς τὴν γαλλικὴν (σελ. 354-369) καὶ τιτλοφορούμενον «Épilogue», εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται σύντομος ἀπόδοσις τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου, διὰ τοὺς μὴ γνωρίζοντας τὴν ἑλληνικὴν, μὲ πίνακα βιβλιογραφίας (σελ. 371-380) ἐκ τοῦ ὁποίου καταφαίνεται ὁ πλοῦτος αὐτῆς, ὡς καὶ μὲ εὐρετήριον κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμίων καὶ ὄρων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ

Θεοδώρου Ν. Βλάχου, Ἡ ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 157+1 χάρτης.

Ἡ Φιλιππούπολη ἰδρύθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 341 ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' τῆς Μακεδονίας στὴ βόρεια Θράκη, μετὰ τὴν Ῥοδόπη καὶ Αἶμου, στὴς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Ἐβρου. Πόλη μὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, ὑπῆρξε κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴ, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς θέσεώς της, σημαντικὸ κέντρο, στρατιωτικὸ καὶ οἰκονομικόν. Ἡ σημασία της με-

γάλωσε περισσότερο, αφότου τὰ σύνορα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετατοπίσθηκαν νοτιώτερα, στήν περιοχή τοῦ Αἴμου, γιατί τότε ἡ Φιλιππούπολη ἔγινε ὀρμητήριο καί προχωρημένο φυλάκιο γιά τήν ἄμυνα τοῦ Κράτους στό ἐπισημῆς αὐτό σύνορο τοῦ Δουνάβηως, ἀπό ὅπου συνεχῶς ἐπιδρομεῖς ἡ νεοεγκατεστημένοι λαοί ἀπειλοῦσαν τήν αὐτοκρατορία. Ἔτσι μετά τήν ἐγκατάσταση τῶν Βουλγάρων καί τήν ἴδρυση τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους στά βόρεια τοῦ Αἴμου (681), ἡ Φιλιππούπολη ἔγινε συχνά κέντρο ἄμυνας ἡ ἀφεταιρία ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Ἡ πόλη ἔπαιξε ἐπίσης μεγάλο ρόλο κατά τή διάρκεια τῶν Σταυροφοριῶν, γιατί βρισκόταν στόν δρόμο πού ὠδηγοῦσε ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη στήν Κωνσταντινούπολη καί συχνά ὑπῆρξε βάση ἀνεφοδιασμοῦ ἡ σταθμός στήν πορεία τῶν Σταυροφόρων πρὸς τήν Ἀνατολή. Κατά τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας (1204-1261) ἡ Φιλιππούπολη ἔγινε ἐπανειλημμένα ἀντικείμενο βουλγαρολατινικῶν καί ἑλληνοβουλγαρικῶν συγκρούσεων, γεγονός πού δείχνει ἀκριβῶς τή σημασία πού παρουσίαζε ἡ κατοχή τῆς γιά τήν ἐπικράτηση σ' ὅλη τή γύρω περιοχή. Τήν ἴδια σημασία εἶχε καί στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων (1261 κ.έ.): στίς δυναστικές ἐρίδες τῶν διεκδικητῶν τοῦ θρόνου, ἀλλά καί στίς συγκρούσεις Βυζαντινῶν καί Βουλγάρων ὑπῆρξε συχνά τὸ μῆλο τῆς Ἐριδος καί ἄλλαξε ἐπανειλημμένα κύριο, ὡς ὅτου κατακτήθηκε ὀριστικά ἀπό τοὺς Τούρκους (1363/4).

Σ' ὅλη τήν ὑπερχιλιετῆ ταραγμένη μεσαιωνική ἱστορία τῆς, ὅπως ἀργότερα κατά τή μακρόχρονη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ Φιλιππούπολη διατήρησε τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τῆς, καί τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ὑπῆρξε πάντοτε οἰκονομικά καί πολιτιστικά ἰσχυρὸ στήν περιοχή αὐτῆ τῶν ἄλλοεθνῶν ἐπιδράσεων καί συγκρούσεων ἀντιθέτων ἐπιδιώξεων καί συμφερόντων.

Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ἀκρῆς αὐτῆς πόλεως καί ἡ θέση τῆς στῆ διοικητική, πολιτιστική καί οἰκονομική ζωὴ τῆς περιοχῆς ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία. Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Βλάχου θὰ ἀποτελοῦσε ἐπομένως σημαντικὴ συμβολή, ἂν κατ' ὄρθρον ἐν ἄνταποκρίθῃ σ' αὐτὸ τὸ βασικὸ αἴτημα καί ἐν δώσει μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ρόλου τῆς Φιλιππουπόλεως μέσα στῆ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καί ἐν σκιαγραφήσει τὸν αὐτονομο βίον τῆς. Δυστυχῶς ὁμως δὲν ἐπέτυχε ἐν καλύψει αὐτοὺς τοὺς στόχους. Στῆν ἐργασία αὐτῆ ἐπισημαίνονται πολλὰ σφάλματα μεθόδου, οὐσίας καί διατυπώσεως. Ἐπειδὴ ὁ χώρος δὲν ἐπιτρέπει ἐν σημειωθῶν ὅλα, θὰ περιοριστῶ στὰ πιὸ σημαντικὰ καί χαρακτηριστικά.

Γενικά, νομίζω ὅτι στῆ μονογραφία μιᾶς πόλεως θὰ πρέπη ἐν καταβάλλεται προσπάθεια ὥστε ἡ ἱστορία τῆς ἐκτεθῆ κατά τρόπο συνεχῆ, ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ πάντοτε αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς πόλεως, τοποθετημένης βέβαια μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικώτερης ἱστορίας καί ἐν συνάρτησιν ἐν τὸ πολιτικὸ κέντρο στὸ ὅποιο ἀνήκει. Στῆ μελέτη ὁμως πού ἐξετάζουμε γίνεται τὸ ἀντίστροφο: ἀποσπῶνται δηλ. ἀπὸ τῆ γενικῆ ἱστορία τὰ γεγονότα ἐκεῖνα πού σχετίζονται ἄμεσα ἡ ἔμμεσα ἐν τῆ Φιλιππούπολη καί ἔτσι ἡ ἐκθεση χάνει συχνά τὴ συνοχὴ τῆς. Ἐπίσης παρέχονται γνωστὰ στοιχεῖα τῆς γενικώτερης ἱστορίας ἐν τρόπο ἀδικαιολόγητα ἐκτενῆ (βλ. π.χ. σελ. 52-53, 53-54, 74, 91, 112-113, 120-1) καί κάποτε ἐν ζήτημα τῆς σαφήνειας, ἐνῶ ἐξασθενοῦν μέσα στὸ σύνολο τὰ σημεία ἐκεῖνα πού ἔπρεπε ἐν ὑπογραμμισθῶν ἰδιαίτερα, ἀφοῦ συνδέονται ἄμεσα ἐν τῆ ἱστορία τῆς πόλεως.

Ἡ μελέτη χωρίζεται ἐν τρία μέρη: Τὸ πρῶτο περιέχει, χωρὶς γενικὸ τίτλο, τῆ *γεωγραφικὴ ἐνημέρωση* καί τῆς *ὀνομασίας τῆς πόλεως* (σελ. 27-37), τὸ Β' τῆν *Πολιτικὴ Ἱστορία* κατὰ τὸν Γ'-ΙΔ' αἰ. (σελ. 39-126) καί τὸ Γ' τῆν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. ὡς τὸν ΙΔ' αἰ. καί ἐν μερικῆς περιπτώσεως ὡς τῆς ἡμέρας μας (σελ. 126-150). Ἡ μελέτη κλείνει ἐν «συμπεράσματα» (σελ. 151-152) καί «ἐυρετήριον» [κυρίων ὀνομάτων] (σελ. 153-157). Στῆν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας ὑπάρχει βιβλιογραφία (σελ. 12-25). Ἀπὸ τὰ παραπάνω διαπιστώνεται ἐν ἀνισότητι στῆ διάρθρωση τῆς ὕλης. Π.χ. τὸ μικρὸ Α' μέρος ἔπρεπε οὐσιαστικὰ ἐν ἀπο-

τελέση ἓνα εἰσαγωγικό κεφάλαιο στήν κυρίως Πολιτική Ἱστορία καί ἐπίσης τά διάφορα μέρη νά ἀναφέρονται στήν ἴδια χρονική περίοδο.

Στό Α΄ μέρος, κεφ. Α΄, σχετικά μέ τή γεωγραφική ἐννημέρωση (σελ. 27-29), ὁ σ. περιορίζεται σέ γενικότητες γιά τή γεωγραφική θέση τῆς πόλεως, τὸ γεωγραφικὸ στίγμα καί τὸ κλίμα τῆς, ἐνῶ θά ἔπρεπε νά δώσῃ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ χώρου καί τῆς περιοχῆς. Ἐτσι, μετά τὸν ἀφορισμὸ ὅτι «ὀλίγαι πόλεις ἔχουν τὸ πλεονέκτημα νά εὐρίσκονται εἰς τόσον προνομιούχον θέσιν ὡς ἡ Φιλιππούπολις», θά ἔπρεπε νά περιγραφῆ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ προνομιούχος θέση ἀπὸ γεωγραφική, στρατιωτική καί οἰκονομική ἄποψη. Ἐπίσης σημειώνεται ἀόριστα καί σύντομα ὅτι «ὁ Ἐβρος καί ἡ στρατιωτικὴ ὁδὸς Βελιγραδίου-Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία διήρχετο ἐκ τῆς Φιλιππουπόλεως, ἔδωσαν εἰς τὴν πόλιν σπουδαίαν ἐμπορικὴν καί στρατηγικὴν σημασίαν», ἐνῶ θά ἔπρεπε νά τοποθετηθῇ ἡ πόλις στὸν εὐρύτερο χῶρο καί σέ συνάρτησιν μέ τὴ γύρω περιοχὴ, νά ἀναφερθοῦν μέ λεπτομέρεια οἱ φυσικὲς διαβάσεις, ποῦ καθιστοῦν τὴν Φιλιππούπολιν σημαντικὸ στρατιωτικὸ κόμβο, καθὼς καί οἱ ἐμπορικὸι δρόμοι, ποῦ τὴν ἐνώνουν μέ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καί τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, ὅπως καί μέ τὴ Νότια Μακεδονία καί τὴ Θράκη. Μιά ὑποδειγματικὴ μελέτη τοῦ εἴδους βλέπε στὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle, «Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine», Παρίσι 1945, κυρίως σελ. 70-74. Ὁ κ. Βλάχος θά ἔπρεπε νά τὸ λάβῃ ὑπόψη του ὅχι μόνον σάν ὑπόδειγμα, ἀλλὰ καί γιὰ τὴν σελ. 71 κ.έ. ἀναφέρονται μέ λεπτομέρεια οἱ δρόμοι ποῦ περνοῦν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολιν ἢ ποῦ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολιν στοὺς Φιλίππους.

Κατόπιν ὁ σ. ἐξετάζει τὴν ὀνομασίαν τῆς πόλεως (σελ. 30-37) ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα: παράλληλα μέ τὸ ὄνομα Φιλιππούπολις, ποῦ πῆρε ἡ πόλις ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Φίλιππο τὸν Β΄ καί διατήρησε ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους, ὁ σ. σημειώνει τὰ ὀνόματα *Eῦμόλπιος* κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *Φλαβία*, *Οὐλλία* καί *Τριμόντιον* κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τὸ σπανιώτατο *Pulprudeva* (-deba) κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, τὸ *Ploudin* καί τὸ *Ploudiv* κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ—ὀνομασία ποῦ ἔχει ἡ πόλις καί σήμερα.

Κι ἐδῶ ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων καί ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφῆς καί περιέχει ἀντιφάσεις καί σφάλματα. Γιὰ τὸ ὄνομα *Eῦμόλπιος* π.χ., ὁ σ. σημειώνει μέ ἐπιφύλαξιν ὅτι «εἶναι λογικὸν νά ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ Θράκες κατόκησαν καί εἰς τὴν ἐπτάλοφον Φιλιππούπολιν», ἐνῶ ἀμέσως παρακάτω βεβαιώνει ὅτι «ἐξ ἐπιγραφῶν πληροφοροῦμεθα ὅτι εἰς τὴν Φιλιππούπολιν κατόκει θρακικὴ φυλὴ Εὐμόλπιος» (σελ. 31)—ἐπομένως δὲν χρειάζονται ὑποθέσεις γιά ἓνα γεγονὸς μαρτυρημένον. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ σ. παραπέμπει σέ παλαιότερες ἐκδόσεις καί ὅχι στὸ ἔργο τοῦ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III/I, Σόφια 1961, ὅπου δημοσιεύονται ὅλες οἱ ἐπιγραφὲς τῆς Φιλιππουπόλεως μέ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Τὸ *Φλαβία* καί *Οὐλλία* δὲν εἶναι ὀνόματα τῆς Φιλιππουπόλεως, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ. (σελ. 32), ἀλλὰ ἐπίθετα-τίτλοι: τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα παραπέμπει παρέχουν τὴν ὀνομασίαν *Φλαβία Φιλιππούπολις* καί *Οὐλλιον Τριμόντιον* (πιὸ σωστά οἱ παραπομπὲς θά ἔπρεπε νά γίνονιν στὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ Dessau, IIs, ἀρ. 2094 καί 2008 ἀντίστοιχα). Ἡ ὀνομασία *Οὐλλία Φιλιππούπολις* παραδίδεται σέ ἀνέκδοτο κείμενον (στρατιωτικὸ δίπλωμα), ποῦ ἀναφέρει ὁ Ch. Davon (RE.A 19/2, 1938, στ. 2245 στ. 16-26: *Ulp(ia) potenti Philippopolis*), ἀλλὰ παραλείπει ὁ σ. Σύμφωνα μέ συνήθειαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ πόλεις στίς ὁποῖες εἶχε παραχωρηθῆ τὸ δικαίωμα τῆς *ρωμαϊκῆς πόλεως*, πρόσθεταν στὸ ὄνομά τους ἓνα ἐπίθετον προερχόμενον ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ποῦ εἶχε παραχωρήσει τὸ προνόμιον. Ἐτσι ἡ Φιλιππούπολις πῆρε τὸ ἐπίθετον *Φλαβία* ἀπὸ τοὺς Φλαβίους καί *Οὐλλία* ἀπὸ τὸν Τραϊανόν. Ἡ ταύτισις τοῦ *Trimumm* μέ τὴν Φιλιππούπολιν, ποῦ δέχεται καί ὁ Oberhammer (RE, VII A/I (1939), στ. 157) καί ἀνάγεται στὸν Mommsen, ἀπαιτεῖ μεγαλύτερη

ἔρευνα—πρβλ. καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις τῶν G. Kazarov καὶ Δ. Καλαποθάκη, πού ὁ σ. ὀρθῶς σημειώνει στὴ σελ. 32, ὑποσ. 18.

Γιὰ τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς πόλεως Ploudin δὲν ἐγίνε ἐιδικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ μόνο σύντομη ἐκθεση τῶν σχετικῶν εἰδήσεων καὶ ἀπόψεων. Ἀπαραίτητη θὰ ἦταν μιὰ γλωσσολογικὴ μελέτη καὶ συσχετισμὸς μὲ τὸ Pulrudeva (-deba) (πού παραδίδει ὁ Jordanes καὶ ὁ Richardus Londaniensis) καθὼς καὶ ἀνάμεσα στὸ ὄνομα Ploudin (πού ἀπαντᾷ μετὰ τὸν ΙΕ΄ αἰ.) καὶ τὸ σημερινὸ Ploudin: ἡ φωνητικὴ συγγένεια εἶναι προφανῆς καὶ πιθανώτατα οἱ σλαβικοὶ καὶ βουλγαρικοὶ τύποι προέρχονται ἀπὸ παραλλαγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος.

Στὸ Β΄ μέρος ὁ σ. μελετᾷ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τὸ 250 (καταστροφὴ τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Γοτθοὺς) ὡς τὸ 1363/1364 (κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους).

Γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ 250 μ.Χ. ἔχω ἐπιφυλάξεις: ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων δὲν νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ βασικὴ τομὴ στὴν ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως, οὔτε πάλι τὸ ἔτος 250 ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ γενικώτερη ἱστορία. Ἐξ ἄλλου ἀνάγεται στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπίσης ὁ σ. ἀρχίζει τὸ ἱστορικὸ μέρος τοῦ ἔργου του in medias res, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ προτάξῃ σύντομο εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα γιὰ τὴν προηγούμενη ἱστορία τῆς πόλεως (πού ἀποσπασματικὰ παρέχεται στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς ὀνομασίες της), ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀποκτήσῃ σαφὴ εἰκόνα τῆς καταστάσεως καὶ τῆς θέσεώς της πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χρόνους.

Βασικὴ παρατήρηση γιὰ ὅλο τὸ Β΄ μέρος εἶναι ὅτι ὁ σ. δὲν μελετᾷ ἰδιαίτερα τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τὴ θέση της μέσα στὸ διοικητικὸ σύστημα ἀρχικὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ κατόπιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους—θέση πού δείχνει ἀκριβῶς τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ἀστικοῦ κέντρου. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Φιλιππούπολη ἐγίνε ἐπὶ Διοκλητιανοῦ τὸ κέντρο τῆς *Provincia Thraciae*, πού ὑπαγόταν στὴν *diocesa thraciarum*. Ἀπὸ τὸ 337 ἡ «διοίκησις» αὐτὴ ὑπαγόταν στὴν «*praefectura pretorio per orientem*» (βλ. σχετικά E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, τόμ. Α΄, σελ. 70, 132 καὶ χάρτες). Τὴ μορφή αὐτὴ τῆς διοικήσεως διατήρησε ἡ πόλις καὶ μετὰ τὸν Ε΄ αἰ. Κατὰ τὸν Θ΄ αἰ. ἡ Φιλιππούπολη ἀνῆκε στὸ «θέμα Μακεδονίας» (πρῶτη μνεία στὰ 802), ἐνῶ στὰ 975/980 ἀποτελέσε χωριστὸ θέμα (βλ. σχετικά παρακάτω).

Μετὰ τὶς γενικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις ἐπισημαίνω εἰδικώτερα τὰ ἀκόλουθα: Ἡ παραπομπὴ στὸν Δέξιππο γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων (σελ. 40 κ.ἑ.) ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὴν ἐκδ. Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, fr. 26 (καὶ ὄχι στὴν ἐκδ. Müller, *Fr. Hist. Gr.*), ὅπου τὸ κείμενο εἶναι πληρέστερο καὶ ὀρθότερο.

Στὸ κεφ. Γ΄ «Αἱ ἀβαροσλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Θράκην καὶ ἡ πολιορκία τῆς Φιλιππουπόλεως» (σελ. 56-58), ἡ ἐκθεση τῶν γεγονότων εἶναι ἀόριστη καὶ ὁ ρόλος τῆς Φιλιππουπόλεως χάνεται μέσα σὲ γενικώτερης σημασίας συμβάντα, παρόλο πού στὸν τίτλο τοῦ κεφ. ἡ πολιορκία της ἀναφέρεται σὰν τὸ κύριο γεγονός. Ἀκόμη παρατηρῶ ὅτι γιὰ τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα τῶν ἀβαροσλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τὴ χρονολόγησή τους ἀγνοεῖται ἡ βασικὴ βιβλιογραφία¹. Ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ ἡ γενικὴ παρατήρησις τοῦ σ. ὅτι ἤδη τὸν ΣΤ΄ αἰ. «οἱ Σλάβοι ἤρχισαν νὰ μὴ ἀρκοῦνται εἰς τὰς λεηλασίας καί, ὡσάκις κατελάμβανον βυζαντινὰ ἐδάφη, τὰ διετήρουν ὡς χώρον παραμονῆς των» (σελ. 57). Αὐτὴ ἡ τακτικὴ δὲν εἶχε γίνῃ τὸ ν ΣΤ΄ αἰ. γενικὸς κανόνας.

Στὸ Δ΄ κεφ. (σελ. 59-79), πού ἀναφέρεται στὴν ἐγκατάστασις τῶν Βουλγάρων στὴ Χερ-

1. Βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602), Σύμμεικτα Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, σελ. 145 ὑποσ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

σόνησο τοῦ Αἴμου, στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ Βυζαντινὸ Κράτος καὶ στὶς βουλγαρικές ἐπιδρομές στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἰδιαίτερα στὴ Θράκη (σελ. 59-66) —γεγονότα πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως— ὑπάρχουν βασικὲς παραλείψεις καὶ σφάλματα. Ἔτσι τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τῶν Βουλγάρων εἶναι συγκεχυμένα (γιὰ τὸ θέμα βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*¹, Βερολίνο 1958, Α', σελ. 108-131, Β', σελ. 100-106, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐπίσης ἔπρεπε νὰ γίνῃ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἔθνικὸ ὄνομα τῶν *Βουλγάρων* καὶ στὰ ἀρχαῖζοντα ἔθνικὰ ὀνόματα *Σκόθες* (καὶ ὄχι Σκύθοι, ὅπως συχνὰ τοὺς ἀναφέρει ὁ σ.), *Μυσοί*, *Ήαιόνες*, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὄχι μόνον γιὰ νὰ δηλώσουν τοὺς Βουλγάρους, ἀλλὰ γενικὰ κάθε λαὸ πού κατὰ καιροὺς κατοικοῦσε σ' αὐτὸν τὸν γεωγραφικὸ χῶρο. Ὁ σ. δὲν σημειώνει ἐπίσης (σελ. 59) τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Βουλγάρων καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους: ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ γεγονός χρονολογεῖται στὸ ἔτος 681.

Ὅσα γράφει ὁ σ. γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ διοίκηση τῶν θεμάτων (σελ. 65) δεῖχνουν πλήρη ἀγνοία αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ θεσμοῦ καὶ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς διοικητικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς ὅρους. Ὁ σ. σημειώνει ὅτι «τὸν Θ' αἰῶνα ἐφηρμόσθη εἰς τὰς ἡπειρωτικὰς (sic) περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας τὸ διοικητικὸν σύστημα τῶν θεμάτων», ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ θεματικὴ διοίκηση εἶχε εἰσαχθῆ στὸ Βυζαντινὸ Κράτος ἤδη τὸν Ζ' αἰ.¹, ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα ἀνάγκης καὶ ἐφαρμόστηκε σταδιακὰ. Στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου τὰ πρῶτα θέματα πού μαρτυροῦνται εἶναι τὸ *Θρακῶν* (πιθανῶς μεταξὺ 680-685) καὶ τὸ θέμα *Ἑλλάδος* ἢ *τῶν Ἑλλαδικῶν* (τὸ 695). Τὸ θέμα *Νικοπόλεως*, πού ἀναφέρει ὁ σ., περιλάμβανε τὴν Ἥπειρο, Ἀκαρνανία καὶ Αἰτωλία ὡς τὴ Ναύπακτο, μαρτυρεῖται στὰ τέλη τοῦ Θ' αἰ. καὶ δὲν εἶχε καμμιά σχέση μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Ἡ Φιλιππούπολις ὑπαγόταν τότε στὸ *θέμα Μακεδονίας* (πρῶτη μνεία στὰ 802).

Τὰ σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων ἐπὶ Φοκῆ καὶ Τσιμισκῆ καθὼς καὶ ἡ σύγκρουση Σβιατοσλάβου καὶ Βυζαντινῶν στὴ Βουλγαρία (σελ. 66 κ.έ.) εἶναι ἀποσπασματικὰ καὶ ἐλλιπῆ καὶ χρειάζονται ἀναθεώρηση ἢ συμπλήρωση στὶς χρονολογίες. Σημειῶν ἔνδεικτικὰ μερικὲς παραλείψεις ἢ λάθη: Οἱ Βούλγαροι πρέσβεις ἐφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολι γιὰ νὰ εἰσπράξουν τοὺς «εἰθισμένους φόρους» τὸν χειμῶνα τοῦ 965/6 καὶ ὄχι μετὰ τὴ σύναψη εἰρήνης μὲ τοὺς Ἄραβες (967): ὁ Σβιατοσλάβος πέρασε τὸν Δούναβι καὶ νίκησε τοὺς Βουλγάρους τὸ 967: ὁ τσάρος Πέτρος πέθανε στὰ 969. Μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Βουλγαρίας, ὁ Τσιμισκῆς ἀπένευε στὸν Βούλγαρο τσάρο τὸν τίτλον τοῦ *πατρικίου*. Γιὰ τὴ συνθήκη εἰρήνης Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων (Ἰούλιος 971) θὰ ἔπρεπε ὁ σ. νὰ παραπέμψῃ στὴ μελέτη τῆς Irène Sorlin, *Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle*, «Cahiers du Monde Russe et Soviétique» 2 (1961), σελ. 313-360, 447-475 καὶ κυρίως στὴ σελ. 466-7, ὅπου τὸ κείμενον τῆς συνθήκης. Τὸ «θέμα Φιλιππουπόλεως» ἰδρύθηκε πιθανώτατα ἐπὶ Τσιμισκῆ, ὅταν ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Παυλικιανῶν. Ἡ ἰδρυση τοῦ θέματος πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 975-980 (βλ. σχετικὰ Ν. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 260). Ὁ ἀρχαιότερος στρατηγὸς τοῦ θέματος εἶναι ὁ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Κωνσταντῖνος ὁ Πέτρος.

Τὸ τμῆμα τῆς μελέτης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἐμφανίσεως τοῦ θεσμοῦ βλ. Δ. Ζακυθινόυ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 324-1071, Ἀθήναι 1972, σ. 147. Βλ. καὶ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Contribution au problème des «thèmes» byzantins*, «L'Hellenisme Contemporain», τ. 10(1956), σ. 455 κ.έ. Τοῦ Ἰδίου, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959.

(σελ. 80-126) παρουσιάζει μεγαλύτερη συνοχή και ὀρθότερη ἀντιμετώπιση, ἀλλὰ δὲν περιέχει νέες ἐρμηνεῖες και εὐρήματα. Πάντως παρατηρῶ μεταξύ ἄλλων τὰ ἐξῆς:

Στὴ σελ. 97 ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰσαακίου στὴν Φιλιππούπολη «ἐξεφωνήθη πρὸς τιμὴν του λόγος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐσταθίου», ἀλλὰ δὲν διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν περίφημο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Εὐστάθιο και ὄχι γιὰ ὁμώνυμο μητροπολίτη τῆς Φιλιππουπόλεως. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ Β΄ Βουλγαρικοῦ Κράτους (σελ. 90) θὰ ἔπρεπε νὰ διευκρινισθῆ ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Β΄ Ἀγγελος ἐπέβαλε ἔκτακτη φορολογία «ἐπὶ τῶν ποιμνίων», πού ἐπληξε τοὺς Βλάχους νομάδες τοῦ Αἴμιου, οἱ ὁποῖοι ἐνάσθησαν μὲ τοὺς Βουλγάρους κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἀδελφῶν Πέτρου και Ἀσὲν και ἐπαναστάτησαν. Ἡ Φιλιππούπολη δὲν περιήλθε στοὺς Βυζαντινοὺς ἐπὶ Μιχαὴλ Η΄ (σελ. 114), γιατί ἤδη εἶχε ὑπαχθῆ στὸ Βυζαντινὸ Κράτος ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας. Στὴ μεγάλη ἀνέπτυξη τῆς Φιλιππουπόλεως τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ΄ αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ συνετέλεσε ἡ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ πού παραχώρησε τὸ 1321 ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ στὶς πόλεις τῆς Θράκης γενικὰ, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ. (σελ. 116), γιατί ὁ ἕνας χρόνος πού μεσολάβησε ὡς τὴν κατάκτησή της ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους στὰ 1322 ἦταν διάστημα πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ ἔχη τόσο σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἦταν στὰ 1344-45 στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν σημαίνει βέβαια, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ., ὅτι «ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἠδύνατο νὰ ἀσκή τὰ καθήκοντά του, ἀν και ἡ πόλις εὐρίσκετο ὑπὸ βουλγαρικὴν κατοχήν» (σελ. 121-2). Μαρτυρεῖ μόνο ὅτι ὁ ἱεράρχης βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα του, στὴν Κωνσταντινούπολη, και φυσικὰ διατηροῦσε τὸν τίτλο και τὸ ἀξίωμά του, περιμένοντας τὴν ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ ποιμνιὸ του.

Τὸ Γ΄ μέρος τῆς μελέτης ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (σελ. 127-150) και περιέχει δύο κεφάλαια α) σελ. 127-130: Ἡ μητρόπολις τῆς Φιλιππουπόλεως, β) σελ. 130-150: Οἱ μητροπολίται τῆς Φιλιππουπόλεως. Ὅπως ἤδη σημείωσα, δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν δύο κεφαλαίων, γιατί τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό της ὡς τὸν ΙΔ΄/ΙΕ΄ αἰ., ἐνῶ στὸ δεῦτερο ὁ κατάλογος τῶν ἱεραρχῶν της φθάνει ὡς τὸν αἰῶνα μας. Ἴσως ὁ κατάλογος τῶν ἱεραρχῶν ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ κ.ἔ. θὰ μποροῦσε νὰ δοθῆ σὲ Ἐπίμετρο, ὁπότε θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθοῦν ἀντίστοιχα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία και τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῆς πόλεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, καθὼς και οἱ τότε σχέσεις μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἡ ἀντιμετώπιση τῆς προσπάθειας ἐκβουλγαρισμοῦ και ἡ σύσταση τῆς βουλγαρικῆς μητροπόλεως—γεγονότα πού ἐκτίθενται ἀποσπασματικὰ και ἐπ' εὐκαιρίᾳ στὴν ἀναγραφὴ τῶν μητροπολιτῶν.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐκτίθενται πολὺ συνοπτικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία και τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῆς πόλεως, πού ἦταν ἀρχικὰ ἐπισκοπὴ και ἀπὸ τὸ 451 ἔγινε μητρόπολη. Θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθοῦν περισσότερα γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς πόλεως—πού οἱ ἀπαρχές του τοποθετοῦνται ἤδη στὸν Α΄ αἰ.¹ και ὄχι στὸν Γ΄ αἰ.—, ὅπως και γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας της, τὴ στάση της ἀπέναντι στὶς αἱρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων (ἀρειανισμὸ κ.λ.), τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Μανιχαϊσμοῦ και Βογομιλισμοῦ και τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Σύρων Ἰακωβιτῶν και Πανλικιανῶν. Ἐπίσης τὰ σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Φιλιππουπόλεως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τοῦ Πατριαρχείου εἶναι σύντομα και ἐλλιπῆ. Σημειῶνω ὅτι κατὰ τὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους (535), τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως περιελάμβανε ἕξι διοικήσεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ *Θρακιζή* εἶχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπο-

1. Βλ. σχετικὰ τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. J a n i n, La hiérarchie ecclésiastique dans la diocèse de Thrace, REB, τ. 17 (1959), σ. 136-149 και ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φιλιππούπολη σ. 143-144.

χή τοῦ Διοκλητιανοῦ 6 ἐπαρχίες: Εὐρώπης, Ροδόπης, Θράκης, Αἰμιμόντος, Μυσίας καὶ Σκυθίας. Τῆς *ἐπαρχίας Θράκης* ἔδρα ἦταν ἡ Φιλιππούπολη (βλ. E. Honigmann, *Le Synek-démos d'Hiérokliès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, κυρίως σελ. 12-14).

Στὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν (σελ. 130-150) ἡ ἀναγραφὴ εἶναι ἀρκετὰ ἐνημερωμένη. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι δὲν ἔχει γίνεи σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα στοὺς τίτλους *ἐπίσκοπος* καὶ *μητροπολίτης* (οἱ ἱεράρχες Φιλιππουπόλεως ὡς τὸ 451 ἦταν ἐπίσκοποι καὶ δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζονται μητροπολίτες: βλ. σελ. 131-32). Ἐπίσης δὲν ἔχει γίνεи διάκριση ἀνάμεσα στὸν γενικὸ τίτλο τοῦ ἐπισκόπου τῶν ἀποστολικῶν χρόνων καὶ στὸν ὀμώνυμο τίτλο τοῦ Πατριαρχείου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει συγκεκριμένο ἀξίωμα καὶ ὀρισμένη θέση μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία (βλ. π.χ. σελ. 130 τὴν περίπτωση τοῦ Ἐρμά, ποὺ ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο—ὅταν δηλ. δὲν εἶχε ἀκόμη ἰδρυθῆ ἡ ἐπισκοπὴ Φιλιππουπόλεως καὶ δὲν εἶχε διαμορφωθῆ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση καὶ ἱεραρχία).

Ἐπίσης ὅσες φορὲς—κι αὐτὸ γίνεται συχνὰ (βλ. καὶ σελ. 136, 138)—ὁ σ. δὲν ἀντλεῖ γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὶς πηγές, ἀλλὰ βασίζεται σὲ σύγχρονες μελέτες, ὧφειλε νὰ ἐλέγξει τὶς μαρτυρίες, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα καὶ τὴ χρονολογία, γιὰτι κάποτε ὁ ἴδιος ἱεράρχης μνημονεύεται στὸν κατάλόγο τοῦ σὲ δυὸ διαφορετικὲς ἐποχές, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ σ. βασίστηκε τὴ μιὰ φορὰ κανονικὰ σὲ βυζαντινὴ πηγὴ καὶ τὴν ἄλλη σὲ σύγχρονο βοήθημα. Ἔτσι ὁ Σ ι λ β α ν ὄ ς, ἐπίσκοπος (καὶ ὄχι μητροπολίτης) Φιλιππουπόλεως στὰ 381 κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀναφέρεται ξανὰ λαυθασμένα στὰ 425 μὲ βάση τὸν κατάλογο τοῦ Ἀνθίου Ἀλεξούδη (ἔκδ. 1891). Ἐπίσης ἐνῶ στὰ 1166/70 μὲ βάση διπλωματικὲς πηγές ὁ σ. σημειώνει ὀρθὰ ὡς μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως τὸν *Βασίλειο Μέγιστο* (Μέγιστος εἶναι πιθανότατα πατρώνυμο κατὰ τὸν V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, V/I, l'église, Παρίσι 1963, ἀρ. 686 σημ.), στὰ 1185 ἀναφέρει τὸν μητροπολίτη Μέγιστο μὲ βάση πάλι τὸν Ἀλεξούδη, ἐνῶ εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἱεράρχη, ποὺ ὁ Ἀλεξούδης χρονολόγησε λαυθασμένα. Στὴ σελ. 132 τὸ ἔτος 1091 πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ 1092 (βλ. Laurent, *Corpus*, ἀρ. 687. V. Grumel, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, ἀρ. 963, 965). Στὴ σελ. 134 τὸ ὄνομα *Ἐλάχιστος* εἶναι χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία ἐπίθετο—πολὺ συνηθισμένο ἄλλωστε στὴν ἐκκλησιαστικὴ φρασεολογία: ὁ *τάδε ἐλάχιστος ἐπίσκοπος* ἢ *μητροπολίτης* ἢ *μοναχὸς* κλπ.—καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ γιὰ κύριο ὄνομα (Ἄνομα Ἐλάχιστος δὲν ὑπάρχει): Τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχη ἀπλούστατα λείπει ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη σφραγίδα, ὅπως ρητὰ ἀναφέρει ὁ V. Laurent (*Corpus*, ἀρ. 686). Ἐπίσης στὴ σελ. 134 ὁ ἴδιος ἀνώνυμος μητροπολίτης «ἐλάχιστος» πρέπει νὰ χρονολογηθῆ τὸν Γ' / ΙΑ' αἰ. καὶ ὁ Νῶε στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (Laurent, *Corpus*, ἀρ. 686, 688) καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ καταχωρισθοῦν καὶ οἱ δύο στὴ σελ. 133 πρὶν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Στὸν κατάλογο πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο ἀνώνυμοι μητροπολίτες, ποὺ ἀναφέρονται ὁ ἓνας στὰ 1114 (βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185), «Θεολογία» 19 (1941-48), σελ. 5-17) καὶ ὁ δεύτερος στὰ 1205 (βλ. σελ. 106), ποὺ ὁ σ. ἀναφέρει στὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς μελέτης του. Ὅσο γιὰ τὸν μητροπολίτη Νικόλαο ποὺ ἀναφέρεται στὰ 880 (σελ. 132), ὁ L. Petit, *Un nouvel Oriens Christianus*, «Échos d' Orient» 3 (1899-1900), σελ. 326-333, ἀπέδειξε ὅτι κατὰ λάθος εἶχε ἀποδοθῆ ἀπὸ τὸν M. Le Quien (ὅπου παραπέμπει ὁ σ.) στὴν Φιλιππούπολη καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ μητροπολίτη Φιλίππων. Ἐπίσης ὀμφισβητεῖται ἂν ὁ Θεόδωρος ποὺ ἀναφέρεται στὰ 1156 ἦταν μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἢ Φιλίππων (βλ. P. Lemerle, *Philippes*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 272).

Τῆς μελέτης προηγεῖται ἐκτενὴς *βιβλιογραφία* (σελ. 13-25) μὲ ἀναγραφὴ τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀρκετὰ ἐνημερωμένη. Θὰ εἶχα ὅμως νὰ παρατηρή-

σω τὰ ἀκόλουθα: 1) Στις πηγές ὁ σ. δὲν παραπέμπει πάντοτε στὴ νεώτερη καὶ δόκιμη ἔκδοση (π.χ. ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνους ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ στὴν ἔκδοση Κ. De Boor, τόμοι Α'-Β', 1883-5 καὶ ὁ Σφραντζῆς γιὰ τὰ δύο πρῶτα βιβλία στὴν ἔκδοση Λειψίας 1935. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ στὴν ἔκδοση Β. Leib, Παρίσι ἔκδ. Budé 1937-45 κ.ἄ.). Τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων δὲν ἔπρεπε νὰ σημειώνωνται συγκεκριμένα (ὄχι Ἄ. Κομνηνὴ ἢ Ν. Χωνιάτης καὶ κυρίως ὄχι Κ. Πορφυρογέννητος!). Στὴν ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῶν ἑλληνικῶν ἔργων δὲν ὑπάρχει ὁμοιογένεια: ὅταν πρόκειται γιὰ ἑλληνικὴς πηγὴς οἱ τίτλοι ἔπρεπε νὰ δίνωνται ἑλληνικά (π.χ. Προκοπίου, «Υπὲρ τῶν Πολέμων» καὶ ὄχι «De Bellis»—ἐνῶ πιὸ κάτω σημειώνεται τοῦ ἴδιου «Περὶ Κτισμάτων», ἑλληνικά). Παρατηροῦνται ἐπίσης ὀρισμένες βασικὲς παραλείψεις: π.χ. δὲν ἀναφέρεται ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται στὴ μελέτη (ὅπου παρέχεται στὴν σειρὰ τῆς Βόννης, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε στὴν ἔκδ. De Boor, Λειψία 1887) καὶ δὲν μνημονεύεται τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ E. Honnigman, *Le Synekdémous d'Hiéroklès et l'Orpuscule géographique de Georges de Chyprre*, Βρυξέλλες 1939—πηγὴ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῶν πρῶτων χρόνων.

β) Στὴ βιβλιογραφία, ἡ ἀλφαβητικὴ κατάταξη μὲ βάση τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο εἶναι δύσχρηστη, γιὰ τὴν περισσότερη δημοσιεύματα εἶναι γραμμένα σὲ λατινογενεῖς γλῶσσες: ἔτσι π.χ. στὸ Κ. ἔχουν καταχωρισθῆ ὁ Du Cange, Chalandon, Cancova (προφ. Tsankova), Crusius, κ.ἄ. καὶ τὸ F καὶ H ἔχουν καταχωρισθῆ στὸ τέλος σὰν Φ καὶ Χ! Ὅρισμένες βιβλιογραφικὲς παραλείψεις σημείωσα παραπάνω στὶς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις μου.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς παρατηρήσεις περιεχομένου ἢ μεθόδου, σημειῶνω πολλὰ ἀβλεπτήματα στὴν ἀπόδοση ὀνομάτων καὶ ὄρων καθὼς καὶ στὴ διατύπωση. Ἔτσι ὁ γνωστὸς μέγας ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια ἔγινε *τσοπάνος* (!) τῆς Σερβίας (σελ. 97), (*ζουπάνος*: τίτλος ἀπὸ τὴ σλαβικὴ λέξη ζούπα=ὄμαδα, φατρία). Συχνὰ ὀνόματα καὶ ὄροι δὲν ἀποδίδονται στὸν ἑλληνικὸ ἢ βυζαντινὸ τους τύπο, ἴσως γιὰ τὸ σ. ἀντλεῖ ἀπὸ ξενόγλωσση βιβλιογραφία: βλ. π.χ. «ὁ πάπας Urban B'» (σελ. 80 κ.ἄ.), «ὁ Ἄλέξιος ἀπέστειλε nunτία» (σελ. 81 κ.ἄ.). Πολλὰ τοπωνύμια ἀποδίδονται λανθασμένα στὰ ἑλληνικά, ὅπως π.χ. Δάμπολις (σελ. 75) ἀντὶ Διάμπολις, Σεστός (σελ. 88) ἀντὶ Σηστός.

Ἐπίσης ὁ σ. χρησιμοποιεῖ συχνὰ σύγχρονη ὀρολογία γιὰ νὰ ἀποδώσῃ βυζαντινοῦς θεσμούς: π.χ. ἀναφέρει τὸν φ ρ ο ὑ ρ α ρ χ ο ἢ δ ι ο ι κ η τ ῆ τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως (σελ. 92 καὶ ὑποσ. 74· πρβλ. καὶ σελ. 99, 100, 126), ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν «δοῦκα καὶ ἀναγραφέα τοῦ θέματος», ἢ λανθασμένη ὀρολογία: π.χ. ὁ Καβάσιλας δὲν ἦταν σ α κ έ λ λ ι ο ς (σελ. 122), ἀλλὰ «ἐπὶ τοῦ σακελλίου».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τεχνικὸ λεξιλόγιο, καὶ ἡ διατύπωση εἶναι συχνὰ ἀτυχῆς καὶ κάποτε οἱ γραμματικοὶ τύποι λανθασμένοι. Ἐνδεικτικὰ παραπέμπω στὴ σελ. 52 (*ἡναπαύθησαν*), σελ. 64 (*ἡναγκάσθη νὰ ἐκκενώσῃ τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον*), σελ. 93 (διὰ τῶν ἐπιστολῶν του ...*μετὰ τῶν ὁποίων* (ἀντὶ διὰ τῶν ὁποίων) παρῶτρνε αὐτόν), σελ. 99 (ἐδολοφονήθη ἀκολουθηθεῖς εἰς τὸν θρόνον), σελ. 125 (διὰ πάντα=διὰ παντός) κ.ἄ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Θ. Βλάχου, παρὰ τὴν προσπάθεια καὶ τὴ μελέτη τοῦ πλούσιου ὕλικου, παρουσιάζει βασικὰ μειονεκτήματα, ὅπως εἶναι ἡ ἔλλειψη κριτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου καὶ ἡ φραστικὴ δυσχέρεια, ἐνῶ συγχρόνως δὲν κατώρθωσε νὰ καλύψῃ τοὺς βασικοὺς στόχους γιὰ μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς Φ., οὔτε νὰ ἐπιλύσῃ ἐπὶ μέρους προβλήματά της ποὺ ἀπαιτοῦσαν εἰδικὴ ἔρευνα. Ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς Φιλιππουπόλεως παραμένει πάντοτε αἴτημα τῆς ἐπιστήμης.

Milan Vasić, Martolosi u Jugoslavenskim lemlama pod Turskom vladavinom (Οί άρματολοι εις τας Γιουγκοσλαβικας χώρας κατά την τουρκοκρατίαν), Serajevo 1967.

Ο συγγραφεύς ποιείται εύρειαν χρήσιν ένδιαφερουσών πηγών προερχομένων εκ διαφόρων άρχεων παραθέτων και τινος φωτοτυπίας, έχει δε ύπ' όψιν του την βουλγαρικήν βιβλιογραφίαν επί του θέματος, καθώς και τα γραφέντα παρά των Σλάβων ιστορικών της νοτίου Γιουγκοσλαβίας, οί όποιοί άνιστορήτως άποκαλούν την περιοχην αυτήν Λαϊκήν Δημοκρατίαν της Μακεδονίας, νεόπλασμα μεταπολεμικών απαράδεκτον εθνολογικώς και γλωσσικώς. Η άλληλεγγύη αύτη μεταξύ μερίδος συγγραφέων έν οίς και ό Vasić καθιστά τό κατά άλλα επιστημονικώς σοβαρόν και έπιμελές έργον του, με τό όποϊον άσχολουμαι δι' όλίγων ένταύθα, διαβλητόν.

Ο συγγραφεύς καταγόμενος προφανώς εκ Βοσνίας χρησιμοποιεί εκ της ελληνικής βιβλιογραφίας εις πλείστας περιπτώσεις και τας εργασίας μου «Άρματολοι και κλέφτες εις την Μακεδονίαν», Θεσσαλονίκη 1948 και τούς δύο τόμους των τουρκικών άρχείων Μακεδονίας που έδημοσίευσα κατά τα έτη 1952 και 1954. Δυστυχώς δέν έλαβεν ύπ' όψιν του τά έτερα έργα του γράφοντος ύπό τον τίτλον: «Η επανάστασις του 1821 εις την Μακεδονίαν», γ' έκδοσις, Βραβείον Άκαδημίας Άθηνών, Θεσσαλονίκη 1967 και πρό παντός την β' έκδοσιν της εργασίας «Άρματολοι και κλέφτες εις την Μακεδονίαν» Θεσσαλονίκη 1970, μετά περιλήψεως εις την γαλλικήν γλώσσαν, τά όποία εξέδωκεν ή Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ως και τας κριτικας επ' αυτών γραφείσας παρ' έξεχόντων επιστημόνων που έδημοσιεύθησαν εις τά επιστημονικά περιοδικά «Μνημοσύνη», τ. Γ' (1971), σελ. 20-25 και «Μακεδονικά», τ. 11 (1971) σελ. 425-435. Έκει θα έβλεπε πληθώραν άλλων πληροφοριών, ώστε ν' αποφυγη όλισθήματά τινα εις τά όποία περιέπεσε (βλ. σελ. 13 κ.έ.).

Άναφερόμενος ό Vasić εις την προέλευσιν της λέξεως άρματολός και του θεσμου των άρματολών, ότι είναι άξία προσοχής ή θεωρία συμφώνως προς την όποιαν ό όρος martolos προήλθεν από την ελληνικήν λέξιν άρματολός, διότι τά στοιχεία τά όποία εύρεν εις τας πηγάς, ενισχύουν την θεωρίαν αύτην: α) Συμφώνως προς μίαν σημείωσιν, την όποιαν έδημοσίευσεν ό Κ. Σάθας (Ιστορικά μνημεία κ.λ., Paris 1883), ό όρος άρματολός ήτο ήδη γνωστός κατά τούς χρόνους του Ίουστινιανού. β) Ο φορεύς μιάς ώρισμένης ύπηρεσίας εις τό Βυζαντινόν Κράτος ώνομάζετο άρματολός και γ) εις τας ελληνικας χώρας, αί όποίαι εύρίσκοντο ύπό την τουρκικήν κυριαρχίαν, ό θεσμός αυτός έφερε την αύτην όνομασίαν αλλά μόνον εις την ελληνικήν γλώσσαν.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ

Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την τουρκοκρατίαν, Δημοσιεύματα της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη, άριθ. 23, Θεσσαλονίκη 1972, 8ον, σελ. 185.

Πρόκειται για τέσσερις διαλέξεις που δόθηκαν στην αίθουσα τελετών της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κατά τό πρώτο έξάμηνο του 1972. Και οι τέσσερις αναφέρονται σε Μακεδόνες λογίους που ανέπτυξαν έμπορική και πνευματική δραστηριότητα και άναδείχτηκαν έξω από τον μακεδονικό χώρο, κυρίως στην Κεντρική Ευρώπη, στη Βόρεια Βαλκανική ή στην Άλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Συγκεκριμένα, ή πρώτη διάλεξη δόθηκε από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βιέννης κ. Π. Κ. Ένεπεκίδη με τίτλο «Άπό τούς Καραγιάννηδες της Κοζάνης στους von Karajan της Βιέννης» (σ. 7-30). Με γλαφυρότητα παρουσιάζεται ή εξέλιξη της κοζανίτικης αυτής οικογένειας από τον κατ' έξοχην ιδρυτή της Γεώργιο Καραγιάννη, που έγκαταστά-

θηκε στη Βιέννη γύρω στα 1760, ως τόν σημερινό απόγονό της τόν αρχιμουσικό Herbert von Karajan. Δύο κυρίως μέλη από τούς Καραγιάννηδες συγκεντρώνουν τὸ ενδιαφέρον τοῦ μελετητῆ, ὁ Γεώργιος (1743-1813) καὶ ὁ γιός του Θεόδωρος (1810-1873)¹. Ὁ πρῶτος, χάρις στὸ ἐμπορικό του δαιμόνιο, ἀποκτᾶ σὲ λίγα χρόνια τεράστια περιουσία, καθὼς καὶ τὸν κληρονομικό τίτλο φόν (τάξη τῶν «κληρονομικῶν εὐγενῶν»), ποῦ θὰ τοῦ ἀπονεμηθῆ ἀπὸ τὸν ἐκλέκτορα τῆς Σαξονίας Φρειδερίκο Αὐγουστο τὴν 1 Ἰουνίου 1792. Ὁ δεῦτερος διαπρέπει στὴν ἐπιστήμη, ὀνομάζεται καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἐκλέγεται μέλος τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας καὶ πρόεδρος τῆς, ἀντιπρόσωπος ἀκόμη τῶν συμπολιτῶν του στὴ Γερμανικὴ Ἐθνοσυνέλευση τῆς Φραγκφούρτης (1848). Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐντιμότητα, ἀφοσίωση στὴν ὀρθοδοξία καὶ πίστη στὶς ἀνθρωπιστικὲς ιδέες. Μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἡ τρίτη γενεὰ καὶ ἔπειτα θὰ περάσει στὸν καθολικισμό. Ἡ ἀνάμνηση τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς θὰ ἐπιβίωση ἔντονα στοὺς ἀπογόνους. Δυὸ μάλιστα ἀπ' αὐτούς, ὁ Ernst von Karajan (πατέρας τοῦ Herbert) καὶ ἡ ἑξαδέλφη του Ζωὴ Reininghaus-Karajan θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Μάιο τοῦ 1925 τὴν Κοζάνη, γιὰ νὰ γνωρίσουν τὸν τόπο τοῦ γενάρχη τῆς οἰκογένειάς τους καὶ νὰ ἀναζητήσουν ἄλλους Καραγιάννηδες. Ἡ Ζωὴ μᾶς ἄφησε ἕνα ταξιδιωτικὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή της αὐτῆ, γραμμμένο μὲ ἀρκετὴ χάρις καὶ κάποια λογοτεχνικὴ δροσιά. Ὁ συγγρ. τὸ ἐκδίδει γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ (σ. 31-79), σὰν παράρτημα τῆς διαλέξεώς του, στὴ γερμανικὴ πρωτότυπη μορφή του καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση. Οἱ πληροφορίες τοῦ κειμένου παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ καταξιώνουν, νομίζω, τὴν ἔκδοσή του.

Ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ δομὴ τῆς διαλέξεως μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι συχνὲς εἶναι οἱ παρεκβολὲς ποῦ ἀναφέρονται πότε στὰ αἷτια τῆς μεταναστεύσεως τῶν Ἑλλήνων, πότε στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, πότε στὴν πνευματικὴ ἢ μουσικὴ κίνηση τῆς Βιέννης καὶ ἄλλοτε στὴ δύναμη τῆς Δημοκρατίας ποῦ ἀναγνωρίζει τὸν τίτλο τοῦ φόν στὸν τελευταῖο γόνου τῶν αὐστριακῶν Καραγιάννηδων. Εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀρχὴ νὰ πλαισιώνεται τὸ βιογραφούμενο πρόσωπο μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ διεμόρφωσαν τὸν ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ κόσμο τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἔκταση ὅμως ποῦ καλύπτουν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ (σ. 13-19, 20-21) καὶ ποῦ ξεπερνᾶ τὸ 1/2 τοῦ ὅλου κειμένου μὴ δημιουργήσε μερικὲς φορὲς τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ Καραγιάννηδες ξεχάστηκαν. Γιὰ τούς τελευταίους αὐτούς ὁ συγγρ. προσκομίζει νέα βιβλιογραφικὰ δεδομένα. Οἱ βιογραφικὲς ὡστόσο πληροφορίες σὲ ὀρισμένες μόνο λεπτομέρειες συμπληρώνουν τὸ παλαιὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντωνίου Σιγάλα (ἀναδημοσιευμένο μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ Ἑκλαϊκευμένα Μελετήματα, τ. 2, Ἀθῆναι 1971, σ. 112-123), τὸ ὁποῖο ἔχει ὑπόψη του ὁ κ. Ἐνεπεκίδης. Ἄν κριθῆ ἐπομένως ἡ παρουσιαζόμενη ἐδῶ ἐργασία ὄχι ὡς κείμενο διαλέξεως, ἀλλὰ ὡς μία γραπτὴ ἱστορικὴ πραγματεία, ὀφείλουμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ὑποκαθιστᾶ τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα, οὔτε προσθέτει σ' αὐτὴν οὐσιώδεις καὶ πρωτότυπες μαρτυρίες. Μιὰ τέτοια διαπίστωση φυσικὰ δὲν μειώνει τὴν ἐπιτυχία ποῦ μπορούσε νὰ ἔχη τὸ κείμενο σὰν διὰλεξη.

Καὶ μιὰ ἀκόμη παρατήρηση. Στὴ σελ. 22 καὶ σημ. 1 ὁ κ. Ἐνεπεκίδης ἐπισημαίνει ἕνα λάθος ὡς πρὸς τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν Καραγιάννηδων, ὅτι δηλ. ὁ Γεώργιος Καραγιάννης νυμφεύθηκε τὴν Περιστέρα τὸ γένος Οἰκονόμου καὶ ὄχι τὴν Περιστέρα τὸ γένος Σταμάτη, ὅπως ἐσφαλμένα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σιγάλας. Συμβουλευθῆκα τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα καὶ εἶδα ὅτι σὲ δυὸ σημεία (βλ. Ἑκλαϊκευμένα Μελετήματα, ἔ.α., σ. 114 καὶ 115) μὲ σαφήνεια ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γεώργιος Καραγιάννης εἶχε πάρει γιὰ πρώτη γυναῖκα τὴν Περιστέ-

1. Ἐς διορθωθῆ τὸ τυπογραφικὸ λάθος τῆς λεζάντας τῆς εἰκ. 3, σ. 23: ἀντὶ 1878 διάβ. 1873. Λάθος ἐπίσης τυπογραφικὸ μᾶλλον εἶναι τὸ ἐπαναλαμβανόμενον δυὸ φορὲς στὴ σ. 17 καὶ σημ. 1 ὄνομα τοῦ A. Pecz (ὄχι Peez).

ρα τὸ γένος Οἰκονόμου. Λάθος λοιπὸν δὲν ὑπάρχει. Ἐὰς μοῦ ἐπιτραπῆ ἐξ ἄλλου νὰ σημειώσω ὅτι ὁ κ. Ἐνεπεκίδης μνημονεύει δύο φορές τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα, μιά στή σ. 11 γιὰ νὰ τονίσῃ κυρίως τὴ συνάντηση τοῦ Σιγάλα μὲ τὸν Ernst καὶ τὴ Ζωὴ φὸν Κάραγιαν, καὶ ἄλλη μία στή σ. 22, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ παραπάνω ἀνύπαρκτο λάθος. Αὐτὴ ἡ ἀποσιώπηση ἀναμφισβήτητα δημιουργεῖ προβλήματα ὡς πρὸς τὴν καλύτερη ἐνημέρωση τοῦ ἐρευνητῆ, τὴ στιγμή πού τὰ $\frac{2}{3}$ περίπου τῆς διαλέξεως τοῦ κ. Ἐνεπεκίδη καλύπτονται ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα.

Ἡ δευτέρα διάλεξι ὀφείλεται στὸν καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου. Φέρει τὸν τίτλο «Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τὴν Βέροια» (σ. 81-105). Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες πηγές καὶ βοηθήματα ὁ συγγρ. μᾶς περιγράφει σὲ σφαιρικὴ μορφή τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ βεροιώτη ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρα σὲ μιά περίοδο ἀρκετὰ ὀδυνερῆ καὶ πολυτάραχη (ζῆ ἀπὸ τὸ 1589 ὡς τὸ 1639) γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία.

Ὁ Κριτόπουλος ὑπῆρξε ὁ κατ' ἐξοχὴν εὐνοούμενος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Σ' ἐκεῖνον θὰ στηρίξῃ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης τὶς πιὸ χρηστὲς ἐλπίδες γιὰ τὴν καλύτερη ἀντιμετώπιση τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ μάλιστα τὴν τραγικὴ προσπάθειά του πού στρεφόταν κατὰ τῶν Λατίνων θὰ φροντίσῃ μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον νὰ σταλῇ ὁ ἐλπιδοφόρος νέος στὴν Ἀγγλία, ὥστε μακριὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη (καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου)¹ νὰ διευρύνῃ τὸν κύκλο τῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν γνωριμιῶν του. Ἡ μορφωτικὴ αὐτὴ πολιτικὴ τοῦ Λουκάρεως συνέπιπτε μὲ τὶς γενικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εὐνοοῦσε τὶς ἐπαφές μὲ τὸν ὀρθόδοξο ἀνατολικὸ κόσμο. Ἐτσι ὁ Κριτόπουλος, μέσα σὲ εὐνοϊκὲς συνθήκες πού θὰ τὶς ζήλευε κανεὶς ἀκόμη καὶ σήμερα, προστατευόμενος τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ Καντέρμπουρου Abbot, θὰ σπουδάσῃ ἐπὶ πέντε χρόνια στὴν Ὁξφόρδη. Ἐπειτα, παρὰ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, θὰ περιέλθῃ τὶς σπουδαιότερες γερμανικὲς πόλεις (Ἀμβούργο, Βρέμη, Ἐλμστάδη, Βίτεμπεργκ, Νυρεμβέργη, Altdorf, Τυβίγγη, Στουτγάρδη, Στρασβούργο), θὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τὶς ἀποχρώσεις τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, θὰ διαδώσῃ τὶς δογματικὲς ἀπόψεις τῆς Ὁρθοδοξίας, θὰ κατέβῃ στὴ Γενεύη καὶ στὴ Βενετία, γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ τελικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Τὴ μόρφωση πού πῆρε ὁ Κριτόπουλος, χάρι καὶ στὴν παρακολούθηση τῶν μαθημάτων σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, καὶ στὶς προσωπικὲς γνωριμίες καὶ στὴν πολυχρόνια παραμονὴ στὴν Ἀγγλία καὶ Γερμανία, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ τὴ συναντήσῃ κανεὶς σὲ ἄλλο

1. Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μία ἐνδιαφέρουσα, νομίζω, μαρτυρία, πού προέρχεται ἀπὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο, σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίδραση τῆς Ρώμης, ὅταν ἔγινε γνωστὸ ὅτι ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐστάλη ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι στὴν Ὁξφόρδη γιὰ σπουδές. Συγκεκριμένα ἡ Sacra Congregatio de Propaganda Fide στὴ συνεδρία τῆς ὑπ' ἀριθμ. 32 τῆς 8 Μαρτίου 1625 ἀπεφάσισε νὰ ἀναθέσῃ στὸν ἀποστολικὸ νούντιο τοῦ Βελγίου τὴ φροντίδα νὰ ἀπομακρύνῃ τὸν Μητροφάνη ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης καὶ νὰ τὸν κατευθύνῃ σὲ καθολικὰ «γυμνάσια» (!). Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο βρίσκεται στὸ *A r c h i v i o P r o p a g . F i d e - A c t a*, τ. 3 (1622-25), φ. 201^v-202^r (Congregatio 32). Τὸ κείμενο του εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «Ex eiusdem nuntij (δηλ. nuntij Belgici: βλ. φ. 201^r) literis recitavi (ὁ εἰσηγούμενος καρδινάλιος A. Barberini) in O x o n i e n s i A c a d e m i a A n g l i a e Metrophanem quendam Graecum a Cyrillo, Constantinopolitano Patriarcha, illuc, ut creditur, missum, studijs haereseum operam dare, ibique expensis Pseudoarchiepiscopi Cantuariac sustentari, Patres (ἐνν. τῆς Προπαγάνδας) autem, id aegre ferentes, mandarunt scribi nuntio, ut curaret d(ictum) Metrophanem ab illa Academia ad Catholica Gymnasia abduci».

λόγιο τής εποχής του. Ἡ προσφορά του ἐξ ἄλλου στή θεολογική φιλολογία ὑπῆρξε σημαντική, ἐνῶ δὲν θά ἦταν ὑπερβολή ἂν χαρακτηριζόταν ὡς ὁ ἰκανότερος Ἑλληνας ὀρθόδοξος πρεσβευτής στίς προτεσταντικές χώρες τοῦ Βορῶ. Στίς σχέσεις ἀκριβῶς τοῦ Κριτόπουλου μέ τούς Ἄγγλους καί τούς Γερμανούς ἐχει ρίξει, καί πολύ σωστά, τὸ μεγαλύτερο βάρος ἢ νεώτερη ἱστορική ἐρευνα ἀναφερόμενη στήν κίνηση τῶν ἰδεῶν.

Ἔχουμε ὁμως μαρτυρίες ποῦ νά διαφωτίζουν τίς τυχόν σχέσεις τοῦ Κριτόπουλου μέ τούς καθολικούς ἢ τὴν ἐπίσημη Καθολικὴ Ἐκκλησία; Ὁ γνωστός ἰησοῦίτης ἱστορικός Georg Hofmann μέ τίς ἐρευνές του στό ἱστορικό ἀρχεῖο «de Propaganda Fide» ἀπέδειξε ὅτι ὁ Μητροφάνης ὡς πρωτοσύγκελλος τοῦ γέροντα πατριάρχη Γεράσιμου καί ἰδίως ὡς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας διατηροῦσε φιλικές σχέσεις μέ φραγκισκανοὺς μισσιοναρίους ἐγκατεστημένους στό Κάιρο, ἀπὸ τούς ὁποίους καί προμηθεύθηκε βιβλία τής Καθολικῆς Ἐκκλησίας (π.χ. τὴ Summa τοῦ Θωμᾶ Ἀκυϊνάτη, τὰ ἔργα τοῦ καρδινάλιου Roberto Bellarmino κ.ἄ.), καθὼς καί μέ τούς λατίνους ἐπόπτες τῶν Ἁγίων Τόπων¹. Πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρουσες ὁμως εἶναι οἱ δύο ἐπιστολές ποῦ ὁ Μητροφάνης ἀπηύθυνε στὸν καρδινάλιο Antonio Barberini (πρόεδρο μάλιστα τής Propaganda Fide), τὴν 20 Ἰανουαρίου καί 25 Μαΐου 1637. Μέ αὐτὲς ζητοῦσε νά μεριμνήσῃ ὁ καθολικὸς ἀξιωματοῦχος, ὥστε ἓνα ἢ δύο ἐλληνόπουλα (ἀνεψιοὶ τοῦ Κριτόπουλου) νά εἰσαχθοῦν στό περίφημο Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τής Ρώμης. Ἡ Προπαγάνδα μέ εὐχαρίστηση ἀπήντησε στὸν Μητροφάνη τὴν 23 Μαΐου 1637 ὅτι θά φροντίσῃ νά γίνουν δεκτοὶ οἱ δύο ἀνεψιοὶ του στό γνωστὸ Κολλέγιο².

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς θέτουν, νομίζω κατὰ τρόπο σοβαρὸ, τὸ πρόβλημα τής στάσεως γενικὰ τοῦ Κριτόπουλου ἀπέναντι στίς ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες σὲ ἐποχὴ ἔντονου φανατισμοῦ καί ὀξύνσεως τῶν παθῶν. Κι' αὐτὸ, γιατί στό πρόσωπο τοῦ Μητροφάνη συναντοῦμε τὴν ξεχωριστὴ καί ἐντυπωσιακὴ περίπτωσι τοῦ ὀρθόδοξου ἱερωμένου, ὁ ὁποῖος μορφώθηκε σὲ εὐρωπαϊκὲς χώρες μὴ καθολικὲς μέ τὴ φροντίδα τοῦ πιὸ σφοδροῦ ἀντιπάλου τοῦ καθολικισμοῦ, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, καί ποῦ ὅταν ἐπιστρέψῃ στήν πατρίδα του ἐνδιαφέρεται νά στείλῃ ἐλληνόπουλα γιὰ νά σπουδάσουν στήν καρδιά τής Καθολικῆς Ἐκκλησίας, στή Ρώμη, στό Παπικὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο. Πῶς μπορεῖ κανεὶς νά ἐξηγήσῃ τὴν πλήρη αὐτὴ μεταστροφή τοῦ Μητροφάνη; Κατέληξε μὴπως στό συμπέρασμα ὅτι οἱ καθολικοὶ βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὀρθοδοξία; Γι' αὐτὸ ἄργε καί φέρθηκε μέ ψυχρότητα πρὸς τούς παλαιούς φίλους του προτεστάντες, μέ τούς ὁποίους δὲν ἀνταλλάσσει ἐπιστολές ἀπὸ τότε ποῦ θά ἐπιστρέψῃ στήν πατρίδα του (βλ. σ. 102-103); Καί νά σκεφθῆ κανεὶς ὅτι ὁ Μητροφάνης ἀλληλογραφεῖ μέ τὸν καρδινάλιο Barberini στό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1637, ἓνα χρόνο δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ μεγάλου εὐεργέτη του Κ. Λουκάρεως, στό διάστημα ποῦ ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀγωνίζεται ἀπελπισμένα κατὰ τῶν καθολικῶν. Ἀπὸ τὰ 1637 ἐπομένως, ἂν ὄχι καί πιὸ πρὶν, ὁ Μητροφάνης εἶναι βέβαιο ὅτι ἀκολουθεῖ γραμμὴ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Λουκάρεως. Δὲν φαίνεται νά βλέπῃ σὰν τρομεροῦς

1. Βλ. G e o r g H o f m a n n S. J., Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte. III₂ Metrophanes Kritopoulos, OC τ. XXXVI-2 (Octobri 1934), σ. 76-77, 82.

2. Βλ. τὰ ἔγγραφα στοῦ H o f m a n n, ἔ.ἄ., σ. 80-81. Στὸν κατάλογο ὡστόσο τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου δὲν ἀναφέρεται κανένας ἀνεψιὸς τοῦ Μητροφάνη (αὐτόθι, σ. 77). Ἡ σχετικὴ ἀπόφασι τής Προπαγάνδας ἐλήφθη στήν ὑπ' ἀριθμ. 231 συνεδρία τῆς τῆν 11 Μαΐου 1637. Ὁ καρδινάλιος Barberini μάλιστα πρότεινε «velle unum ex dictis adolescentibus sustentare suis impensis, reliquo scuta sex menstrua decrevit pro illius alimentis, donec sua studia perficiat» (βλ. τὸ κείμενο στό A r c h. P r o p. F i d e - A c t a, τ. 12, 1636-1637, φ. 293^v).

έχθρους τούς λατίνους. Δέν ξέρω λοιπόν άν ήταν τολμηρό νά σκεφθώ ότι ό Μητροφάνης ένσυνείδητα πράγματι, χωρίς ψυχολογικές πιέσεις, έθετε τήν ύπογραφή του στά πρακτικά τής συνόδου τής 24 Σεπτεμβρίου 1638, με τήν όποία αναθεματιζόταν ό Λούκαρις ώς καλβινιστής. Ό βίαιος θάνατος του προστάτη του τόν συγκλόνησε άναμφισβήτητα, αλλά φαίνεται ότι μάλλον δέν συμφωνούσε με τισ ίδέες του¹.

Ή διάλεξη - μελέτη του κ. Ήαστασιού, γραμμένη με σαφήνεια και μέθοδο, καθώς θίγει τά βασικά προβλήματα τής ζωής και τών πράξεων μιās ήγετικής φυσιολογίας τής πνευματικής Ιστορίας μας, μου έξασφάλισε τή δυνατότητα νά αναπτύξω τισ παραπάνω σκέψεις. Πρέπει δέ νά αναγνωρισθί ότι μιá μελέτη χτυπά στόν στόχο, όταν προσφέρη τισ προ-υποθέσεις για περαιτέρω έρευνα.

Ή τρίτη κατά σειρά διάλεξη άνήκει στόν έπ ιστημονικό συνεργάτη του ΙΜΧΑ κ. Ήωάννη Α. Παπαδριανόν. Ό τίτλος της εΐναι: «Ένας μεγάλος Μακεδόνας άπόδημος: Εύφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς» (σ. 107-133). Ή διάλεξη αύτή έκτυπόθηκε και σέ χωριστό τεύχος άπό τόν Σύνδεσμο Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης (άριθμ. δημοσιευματος 9, Θεσσαλονίκη 1973). Τό περιεχόμενό της έγινε γνωστό και άξιολογήθηκε χάρη σέ κριτικές δικών μας και ξένων (βλ. π.χ. Μ. V. Stojanović στα «Balcanica» 4(1973), σ. 667, ή J. Tarnanidés στο «Cyrillomethodianum» 2 (1972-73), σ. 203-204).

Μέ τή μελέτη αύτή, που βασίζεται σέ πηγές εκδόδομένες και άνέκδοτες (προερχόμενες άπό τή Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης), στοιχειοθετείται και τεκμηριώνεται ή ζωή ένός δραστήριου διδασκάλου και λογιού, του Κοζανίτη Χαρίτωνος ή Χαρισίου Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς (1772-1853), που κατά περίεργο τρόπο θά αλλάξει τό βαπτιστικό του σέ Εύφρόνιος Ραφαήλ². Πολύ σωστά ό συγγρ. άποσαφηνίζει άρχικά τούς λόγους που προκάλεσαν τό μεταναστευτικό ρεύμα τών Μακεδόνων προς τήν Κεντρική Εύρώπη και ίδίως προς τισ χώρες τής Αυτοκρατορίας τών Άψβούργων (σ. 109-110)³. Έτσι έξω άπό τή Μακεδονία έπισημαίνουμε τήν εξέλιξη του Παπαγιαννούση, πατέρα, που θά άναδειχθί σέ άξιο μητροπολίτη Βελιγραδίου (στά 1783), ώς Διονύσιος, και σέ έπίσκοπο Βούδας άργότερα (στά 1790), ένώ ό αυτοκράτορας τής Αύστρίας Φραγκίσκος Β΄ θά άνακηρύξη πατέρα και γιό σέ εΐγενείς (1797) άπνεμόντάς τους τόν γνωστό τίτλον von. Ό γιός, Εύφρόνιος Ραφαήλ, συμπληρώνει τισ σπουδές του στις ούγγρικές πόλεις Sorpon, Késmárk και Sárogspatak, καθώς και στη Βιέννη. Έπειτα θά προσφέρη τισ πολύτιμες ύπηρεσίες του σαν δάσκαλος στα σχολεία τών έλληνικών παροικιών τής Πέστης, τής Βιέννης, του Τέμεσβαρ και ιδιαίτερα του Σεμλίνου (Zemun). Ό συγγρ. παραθέτει άνέκδοτα ώς σήμερα γραπτά δοκίμια μαθητών του Εύφρονίου Ραφαήλ. Τά δοκίμια αυτά παρουσιάζουν ειδικό ένδιαφέρον και για τήν Ιστορία τής Παιδαγωγικής και για τή μέθοδο τής μεταφοράς ένός άρχαίου κειμένου στη νεοελληνική. Ές σημειωθί έξ άλλου ότι τά παραπάνω μαθητικά γραπτά συντάχτηκαν στο «τρίτο» Έλληνομουσεΐο του Σεμλίνου, ένδειξη άσφαλώς τής έλληνικής εκπαιδευτικής παραδόσεως στην πόλη αύτή. Ποιά όμως ήταν τά (προηγούμενα;) άλλα δύο scho-

1. Πρβλ. παρόμοια στάση και του Μελετίου Συρίγου άπέναντι στόν θάνατο του ευεργέτη του (Κ. Λουκάρεως): Ζ α χ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ή, Μελέτιος Συρίγος (1586-1664), «Γρηγόριος ό Παλαμάς», τ. 54 (1971), σ. 163.

2. Δέν γνωρίζω για ποιά αίτία άλλαξε τό όνομά του, άφού δέν άκολούθησε τό εκκλησιαστικό στάδιο. Έτσι συνηθιζόταν τήν έποχή εκείνη, ή μήπως όφειλόταν σέ προσωπικούς λόγους (σέ ιδιορρυθμία) του Παπαγιαννούση; Ό βιογράφος του στο μέλλον θά προβληματισθί κάπως επάνω στο θέμα αυτό.

3. Τά άναφερόμενα έδω συμπληρώνουν τά γραφόμενα στόν ίδιο τόμο (σ. 13) άπό τόν κ. Ένεπεκίδη.

λεϊα και ποιὰ ή τύχη τους; Είναι ένα θέμα πού αξίζει να έρευνηθ ή σε όλες του τις διαστάσεις και έλπίζουμε ό συγγρ. να προχωρήσει στη διαπραγματέυσή του¹. Αξίζει ακόμη να τονισθ ή ή σημασία του άνέκδοτου λευκώματος του Εϋφρονίου Ραφαήλ πού βρήκε ό συγγρ. στη Δημοτική Βιβλιοθήκη τής Κοζάνης. Από άποσπάσματα του περιεχομένου του πού δημοσιεύονται καταλαβαίνουμε κάπως τόν ευρύ κύκλο τών γνωριμιών του Κοζανίτη λογίου. Ανάμεσα στα σημειώματα πού περιλαμβάνει τó λεύκωμα αυτό διακρίνουμε και εκείνο πού έγραψε ό Γεώργιος Ίωάννου Καραγιάν στις 2 Ίουλίου 1796 (σ. 130). Χαρακτηρίζει δέ τόν έαυτόν του θείο του Εϋφρονίου. Πρόκειται βέβαια για τόν άρχηγό τής περιφημης οικογένειας τών Καραγιάννηδων (βλ. λίγο πιό πάνω). Θά ήταν, νομίζω, χρήσιμο να μνημονευθ ή ή συγγένεια τών δύο οικογενειών και να εξακριβωθούν οι τυχόν άλληλεπιδράσεις τους. Τό ίδιο επίσης ισχύει και για τόν Γεώργιο Χαρίση (σ. 131), θείο του Ραφαήλ, ή για τόν Δημήτριο Πόποβιτς (άπλή συνωνυμία;).

Τό υλικό πού έχει στα χέρια του ό κ. Παπαδριανός είναι άρκετά ένδιαφέρον, και ευχόμεθα, με τή χρησιμοποίηση και άλλων άνεκδότων έγγράφων από γιουγκοσλαβικά ιδίως άρχεία (όπως τής έλληνικής παροικίας του Σεμλίνου), να μάς δώσει ευχυμούς πνευματικούς καρπούς, άπαραίτητους για τήν ιστορία του άπόδημου μακεδονικού Έλληνισμού.

Η τετάρτη και τελευταία διάλεξη, πού συνοδεύεται από πλούσια βιβλιογραφία, έγινε από τόν κ. Τάσο Άθ. Γριτσόπουλον δ.φ., και έχει τίτλο «Γεώργιος Ζαβίρας, ό Σιατιστεύς, θεράπων του λογίου Έρμου και του κερδύου» (σ. 135-184). Και με τή διάλεξη αυτή μεταφερόμαστε στο κλίμα του 17ου και 18ου αι., στα προβλήματα τών Δυτικομακεδόνων άποδήμων. Ανάμεσα σ' αυτούς τήν σπουδαιότερη ίσως θέση κατέχει ό Σιατιστινός Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804), ό όποιος ένωρίς έγκαταστάθηκε στην Ούγγαρία, όπου επιδόθηκε στο έμπόριο, αλλά πιό πολύ στα Γράμματα. Ο συγγρ. άναγνωρίζει ότι νέα πράγματα δέν φέρνει στην επιφάνεια για τόν Μακεδόνα αυτόν λόγιον (σ. 137) και βασίζεται άρκετά στην έργασία του Ούγγρου καθηγητή και φιλέλληνα Άνδρέα Ηορνάθ «Η ζωή και τά έργα του Γεωργίου Ζαβίρα, Budapest 1937». Η υπόμνηση ώστόσο τών προβλημάτων τών σχετικών με τήν πνευματική αυτή φυσιογνωμία, τά όποια άναμένουν τή λύση τους από τους νέους Έλληνες, ιδίως, έρευνητές, άποτελεί και ένθικό και ένιστημονικό χρέος. Τά σπουδαιότερα έργα του Ζαβίρα, άν εξαίρεση κανεις τή «Νέα Έλλάδα», ένάποκείνται άνέκδοτα στη βιβλιοθήκη τής Βουδαπέστης. Με τις βιβλιογραφικές ύποδείξεις του άρθρου αυτού του κ. Γριτσόπουλου μπορεί κανεις άνετα να ξεκινήσει για να φτάσει σε μιá έμπεριστατωμένη μελέτη πού θά αξιολογή και θά ένθολογή ακόμη τις άνέκδοτες πραγματείες του Ζαβίρα, οι όποιες γράφτηκαν με ένιστημονική μέθοδο, ώστε σήμερα να κατέχουν πρωτεύουσα θέση μέσα στον Έλληνικό Διαφωτισμό.

ΖΑΝ. Ν. ΤΣΙΡΙΑΝΑΝΗΣ

Γεωργίου Ίωάννου Ζαβίρα, Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν Θέατρον. Ανατύπωσις Α' έκδόσεως. Έπιμέλεια-Είσαγωγή-Εϋρετήριον Τάσου Άθ. Γριτσόπουλου δ.φ., Άθήναι 1972, 8ο, σελ. XLVIII + ο' + 609. (Έκδ. Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Έπιστημονικά πραγματεΐα. Σειρά φιλολογική και θεολογική, άριθ. 11).

Αν θέλη να τιμήσει κανεις τή μνήμη ενός λογίου, τότε πρέπει να μελετήσει και να εκδώσει τó έργο πού μάς άφησε. Θά είναι ή πιό ειλικρινής εκδήλωση ένγνωμοσύνης και

1. Με τά προσαγόμενα νέα στοιχεία διορθώνονται τά παλαιά σφάλματα του Τρύφ. Εύαγγελίδου, Η παιδεία επί τουρκοκρατίας, τ. 2, Άθήναι 1936, σ. 440 σημ. 1. Έχει όμως καμιά σχέση ό Εϋφρόνιος με τόν Σωφρόνιο Πόποβικ, πού δίδαξε στην Πέστη, όπως άναφέρει ό Εϋαγγελίδης (αυτόθι, σ. 405);

ἀγάπης πρὸς τὸ πρόσωπό του. Αὐτὴν τὴν ἀρχὴ ἀκολούθησε ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ προέβη στὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἐξηντηλημένου ἀπὸ χρόνια ἔργου «Νέα Έλλάς» τοῦ Σιατιστινοῦ Γεωργίου Ι. Ζαβίρα. Πρόκειται γιὰ φωτομηχανικὴ ἐκτύπωση ποῦ διατηρεῖ τὴ σελιδαριθμηση τῆς πρώτης ἐκδόσεως (ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κρέμο στὰ 1872), ἀλλὰ ἔχει δύο βασικὲς προσθήκες: μία ἐκτενὴ εἰσαγωγή γραμμὴν ἀπὸ τὸν κ. Τ. Γριτσόπουλο, ἡ ὁποία ἀναφέρεται γενικὰ στὴν πατρίδα τοῦ λογίου τῆ Σιάτιστα καὶ εἰδικὰ στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Ζαβίρα, καὶ ἓνα ἀναλυτικὸ εὑρετήριο προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων.

Ἡ προτασσομένη εἰσαγωγή εἶναι ἡ ἴδια, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐπουσιώδεις ἀλλαγές, ἡ διάλεξη τοῦ κ. Γριτσόπουλου ποῦ διασκευάστηκε σὲ μελέτη καὶ δημοσιεύτηκε τὴν ἴδια χρονιά στὸν τόμο «Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν» (πρβλ. ὅσα ἀναφέραμε πιὸ πάνω). Μεγάλη ὥστόσο εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ ἐπιμελητῆ στὴ σύνταξη τοῦ λεπτομεροῦς εὑρετηρίου (σ. 563-609). Χάρη σ' αὐτὸ σήμερα ἐξασφαλίζεται ἡ ἄμεση χρησιμοποίηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τοὺς μελετητές, ἐνῶ παρ' ἄλληλα ὑπογραμμίζεται καὶ κατατάσσεται τὸ τεράστιο ὕλικὸ ποῦ ἔπλασε ὁ Ζαβίρας. Νομίζω μάλιστα ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στηρίζεται πιὸ πολὺ ἡ ἀξία τῆς ἐπανεκδόσεως, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐπιστημονικὸ ἔργο χωρὶς εὑρετήριο ἰσοδυναμεῖ μὲ καταδίκη του σὲ μερικὴ τουλάχιστο ἀφάνεια. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν ὑπερβολὴ ἂν γράφαμε ὅτι ἡ «Νέα Έλλάς» παραδίδεται τώρα, «τεχνικὰ» ἔστω, ὀλοκληρωμένη στοὺς ἐπιστήμονες.

Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ σημειωθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Ὅταν συντάχτηκε αὐτὸ (1790-1804), συγκέντρωνε ἀναμφισβήτητα πρωτοτυπία καὶ ἐπιστημονικὴ πληρότητα. Ἄν ἐκδιδόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, θὰ ἀποτελοῦσε φωτεινὸ σταθμὸ στὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Τὸ χειρόγραφο ὁμῶς γνώρισε πολλὰς περιπέτειες, ποῦ ὄχι μόνον καθυστέρησαν τὴν δημοσίευσή του, ἀλλὰ καὶ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία σὲ μεταγενέστερους λογίους (ὅπως ὁ Ἄνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετὸς, ὁ Ματθαῖος Κ. Παρανίκας καὶ ἰδίως ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας) νὰ τὸ ἐκμεταλλευτοῦν σχεδὸν ἐξαντλητικὰ. Εἰδικὰ μάλιστα ἡ Νεοελληνικὴ Φιλολογία τοῦ Σάθα (ἐκδ. 1868) ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴ Νέα Έλλάδα τοῦ Ζαβίρα μεγάλο βαθμὸ ἐπιστημονικῆς πρωτοτυπίας. Παρὰ τὰ ἐξωτερικὰ αὐτά, θὰ λέγαμε, μειονεκτήματα, καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο παρουσιάζει βέβαια τὶς ἐσωτερικὲς τοῦ ἀδυναμίες, ποῦ ἔχουν ἤδη ἐπισημανθῆ (καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ζαβίρας τὸ χαρακτήρισε ὡς πρῶτον σχέδιον, ἄμορφον καὶ ἀκαλλές). Καὶ ὁμῶς ποιὸς θὰ τολμοῦσε σήμερα νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἐξεδόθη βιβλίον (ἔστω καὶ μὲ συλλογικὴ ἐργασία ἐρευνητῶν) ποῦ περιγράφει μὲ ἐπιστημονικὴ πληρότητα τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων λογίων ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸν 19ον αἰ.: Ἡ αὐστηρὴ καὶ εἰδικὴ ἐρευνα ποῦ οἱ συνθήκες τῆς ἐποχῆς μας ἔχουν ἐπιβάλει στὸν ἐπιστημονικὸ χῶρον δυσκολεύουν μιὰ γενικὴ σύνθεσι τῆς νεοελληνικῆς προσωπογραφίας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἔτσι ἔχουμε συμβολὲς ἀγνώστων στοιχείων στὰ ἤδη γνωστά. Γιὰ τὰ τελευταῖα αὐτά ὥστόσο ἀνατρέχουμε κάθε φορὰ στὸν Ζαβίρα, στὸν Σάθα (ποῦ ἀντέγραψε σὲ πολλὰ τὸν Ζαβίρα) ἢ στὸν Legrand. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ «Νέα Έλλάς» δὲν ἔχει χάσει τὴν ἐπικαιρότητά της στὸν σύγχρονον ἐπιστημονικὸ κόσμον. Ἀλλὰ καὶ ὅταν κάποτε τὴν χάσει, δὲν θὰ πάψη νὰ θεωρῆται ἓνα μεγαλειώδες ἔργο τῆς γραμματείας μας.

ΖΑΝ. Ν. ΤΣΙΡΗΝΑΛΗΣ

Κωνσταντῖνου Ἄπ. Βακαλοπούλου, Τρία ἀνέκδοτα ἱστορικὰ δοκίμια τοῦ Φιλικοῦ Γεωργίου Λασσάνη (Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 41), Θεσσαλονίκη 1973, 8ον, σελ. 203 (177), μετὰ 15 πινάκων ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ ἐκ Κοζάνης Φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γεώργιος Λασσάνης ὑπῆρξεν, ὡς γνωστὸν, καὶ πολυγραφώτατος συγγραφεὺς. Ἐκ τῶν ἔργων του ἄλλα μὲν ἐδημοσιεύθησαν παλαιότερον ἢ

τελευταίως, μερικά δὲ μένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα, ἐνῶ ἕτερα ἀπωλέσθησαν ὀριστικῶς ἢ, ἄλλως, ἀγνοεῖται ἡ τύχη των. Κατάλογος τῶν ἐκδοθέντων ἔργων τοῦ Λασσάνη δημοσιεύεται εἰς τὰς γνωστὰς ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς φυλάσσεται τὸ (ἐναπομείναν) τμῆμα τῶν χειρογράφων τούτου· βλ. Νίκοῦ Κονόμου, Ἡρωϊκὰ κείμενα τῆς ἐθνεγερσίας, ἀρχεῖα Γ. Λασσάνη καὶ Ἰω. Παπαδιαμαντοπούλου (λυτὰ φύλλα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς), περ. «Κριτικά φύλλα», τ. 1 (1971-1972) σσ. 251-164 καὶ δὴ σσ. 252-254. Ὁ Εὐάγγελος Στ. Τζιάτζιος εἶχεν ἀντιγράψει (1937) τὰ χειρόγραφα καὶ κατήρτισε κατάλογον ἐξ 24 τίτλων, μὲ τὴν προοπτικὴν ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων τοῦ Λασσάνη, τὰ δὲ ἀντίγραφα τοῦ σώζονται εἰς τὴν Δημοτικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Κοζάνης. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ φύλλ. 13.099/5.3.1931 τῆς ἐφημ. Ἐλευθέρου Ἐστίᾳ δίδεται ἡ περιγραφὴ μερικῶν χειρογράφων του. Καὶ ὁ Νίκος Βέης εἶχεν ἀντίγραφα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Λασσάνη· βλ. Νίκοῦ Α. Βέη, Γεωργίου Λασσάνη, ἀφιέρωμα εἰς τὸν Ρῆγαν Βελιστινλῆν Φεβραῖον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ θανόντας, «Ν. Ἐστίᾳ», τ. 25 (1939), σσ. 86-96 καὶ ἰδίως τὴν σσημ. 2 τῆς σ. 96. Φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώραν μεγάλη ἀφαιμάξις ἐκ τοῦ Ἀρχείου, τὸ ὅποιον ἦτο ἄλλοτε περιεκτικώτερον· βλ. Εὐάγγ. Στ. Τζιάτζιοῦ, Ἀπὸ τοῦ Ἀρχείου Λασσάνη, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Σφενδόνη», τ. 1940, σσ. 72-77 καὶ δὴ τὴν σσημ. 1 τῆς σ. 73. πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ ὁ Γεώργιος Λασσάνης, «Μακεδονικά», τ. 1 (1940), σσ. 195-226 καὶ κυρίως τὴν σσημ. 2 τῆς σ. 205 καὶ Σπύρου Μελλά, Φιλικοί, οἱ πρόδρομοι τοῦ Εἰκοσιένα, Ἀθήναι 1960, σσ. 239-273. Αὐτοτελῶς ἐξέδωκεν ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Λασσάνη ὁ Γρηγόριος Γ. Γερόυκης· βλ. Τὰ ἅπαντα Γεωργίου Λασσάνη, εἰσαγωγὴ-ἱστορικὰ σημειώσεις, τόμ. 1ος, Κοζάνη [1952] καὶ 2α ἐκδοσις, Θεσσαλονίκη 1973 (οὐχὶ ὁμοῦ κριτικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς). Δὲν ἐξεδόθη ἀκόμη ἡ κατάλληλος βιογραφία τοῦ Γ. Λασσάνη, διότι ἡ πρόσφατος, σύντομος ἐργασία τοῦ Λαζάρου Ἀθ. Παπαϊωάννου, Γεώργιος Λασσάνης 1793-1870, ὁ φιλικὸς - ὁ πολεμιστὴς - ὁ λόγιος, Θεσσαλονίκη 1973, εἶναι χρησὶμος ἀλλὰ ὄχι ἡ ἀναμενομένη. Χρησὶμος πάντοτε εἶναι καὶ ἡ (ἀγνοηθεῖσα μέχρι σήμερον ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸν Λασσάνη) μελέτη τῆς Ἀριάδνης Καμαριανοῦ - Τσιοριάν, Ὁ ἐπιφανὴς φιλικὸς Γεώργιος Λασσάνης, «Ἐπιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 122-123 (Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1965), σσ. 132-151, ὅπου καὶ πλουσία βιβλιογραφία (ἀναφερομένη εἰς 125 σημειώσεις).

Συνεπῶς, ἐπὶ ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη, τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Λασσάνη ἀνέμενον τὸν ἐκδότην των, ἀλλὰ οὗτος δὲν ἐνεφανίζετο. Ἐπὶ τέλους ὁ νέος ἱστορικὸς συγγραφεὺς κ. Κωνσταντῖνος Ἀποστ. Βακαλόπουλος ὑλοποίησε μερικῶς τὰς προθέσεις τῶν προηγηθέντων ἱστοριοδιδῶν καὶ μᾶς παρέδωκεν εἰς τὸν παρουσιαζόμενον τόμον τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ ἐκ Κοζάνης συγγραφέως.

Τὸ βιβλίον του σύγκειται ἐκ 204 (177) σελίδων καὶ ἀποτελεῖται ἐκ συντόμου (δισελίδου) προλόγου καὶ ἐκ τεσσάρων μερῶν.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σσ. 11-34) ὁ κ. Βακαλόπουλος προσθέτει νέα βιογραφικὰ στοιχεῖα διὰ τὸν Λασσάνη κατὰ τὰ ἔτη 1816-1832, ὑποσχόμενος ὅτι θὰ ἀσχοληθῆ διεξοδικῶς μὲ τὴν σύνταξιν τῆς εἰδικῆς, περιεκτικωτέρας βιογραφίας τούτου. Εἰδικώτερον, ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς μνήσεως τοῦ Γεωργίου Λασσάνη εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν καὶ τὰς ἀντιθέσεις τῶν παλαιῶν καὶ νέων μελῶν τοῦ παραρτήματος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας εἰς τὴν Ὀδησσὸν, παρακολουθεῖ δὲ ὑστερα τὴν ζοὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Λασσάνη, μετὰ τὴν ἀποφυλάκισίν του ἀπὸ τὸ φρούριον Theresienstadt ἕως τὴν ἀφίξιν του εἰς τὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ κατὰ τὰ ἔτη 1821-1828, μὲ βάσιν τὸ ἀνέκδοτον ἡμερολόγιόν του, καὶ τέλος ἀναφέρεται εἰς τὰ δημοσιευόμενα τρία ἱστορικὰ δοκίμια τοῦ Λασσάνη καὶ κυρίως εἰς τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς των καὶ τὰς μεταξὺ σχέσεις των.

Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος (σσ. 37-73) ὁ συγγραφεὺς δημοσιεῖ τμῆμα ἐκ τῆς χειρογράφου Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ Λασσάνη, καὶ συγκεκριμένως τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν

τρίτην εποχήν, δηλαδή εἰς τὰ ἔτη 1757-1814, ἀφοῦ προτάξει τὰς ἀπόψεις του διὰ τὰ διάφορα προβλήματα τοῦ χειρογράφου, διὰ τὴν προσφορὰν του εἰς τὰς ἱστορικές γνώσεις μας καὶ διὰ τὴν ἀξιοπιστίαν του. Ὁ κ. Βακαλ. ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ δημοσιεῖται μόνον αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ χειρογράφου, δηλαδή τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν λίαν κρίσιμον καὶ σκοτεινὴν προεπαναστατικὴν περιόδον καὶ τοῦτο διότι τὸ ἐθεώρησε σπουδαιότερον, ἀλλὰ (ἀσχέτως τῆς ὀρθότητος τῆς γενομένης ἀξιολογήσεως) νομίζομεν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευθῇ ὁλόκληρον τὸ δοκίμιον, διότι ἡ κρίσις περὶ τῶν κατ' ἰδίαν μερῶν ἐνὸς ἀνεκδότου ἔργου εἶναι συχνὰ θέμα ὑποκειμενικῶν καὶ συζητήσιμος ἢ ὀρθότητος τῆς, ἐπειδὴ ὑπάρχει περίπτωση εὐπορηθῆναι ἢ χρησιμότητος τῶν θεωρουμένων ὑπὸ τινος ὡς ἐπουσιωδῶν καὶ μὴ δημοσιεύσιμων τμημάτων του, τὰ ὅποια ὁμως, παρὰ ταῦτα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐνδιαφέρουν ἕνα εἰδικὸν ἐρευνητὴν (τῆς γενικῆς ἢ τοπικῆς ἱστορίας), καὶ τὰ περιεχόμενα στοιχεῖα νὰ εἶναι νέα ἢ νὰ δια φωτίσουν γεγονότα καὶ πρόσωπα, ἐὰν συνδυασθοῦν καταλλήλως μὲ δεδομένα ἐξ ἄλλων ἐργασιῶν. Ἄλλωστε, μόνον ἡ δημοσίευσίς ὁλοκλήρου τοῦ χειρογράφου θὰ καθίστα ἐφικτὴν τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας του ὑπὸ τῶν μελετητῶν, οἱ ὅποιοι θὰ πρέπει (καὶ τώρα ἀκόμη) νὰ ἀνατρέχουν εἰς τὰς ἀνεκδότους σελίδας τοῦ χειρογράφου, ἐὰν ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν τῶν τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς κρίσεις τοῦ Λασσάνη διὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῶν ἄλλων χρονικῶν περιόδων.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος (σσ. 77-128) ὁ συγγραφεὺς δημοσιεῖει τὸ εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν δοκίμιον τοῦ Λασσάνη, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται: *Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection*. Προτάσσονται ὀκτὼ παράγραφοι: Συγκεκριμένως προηγεῖται ἡ ἀναλυτικὴ ἐκθεσις τῶν ἀπόψεων τοῦ κ. Βακαλ. διὰ τὸ γερμανικὸν χειρόγραφον καὶ τὴν αἰτίαν τῆς συγγραφῆς του. Ἐν συνεχείᾳ ἐξαίρεται ἡ χρησιμότης τῶν ὑπὸ τοῦ Λασσάνη παρεχομένων εἰδήσεων διὰ τοὺς Χάμζαν καὶ Παλαιόπουλον, τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ρήγγα, καὶ ἰδίως διὰ τὸν Δημήτριον Παλαιόπουλον, ὁ ὁποῖος ἦτο προεστὼς καὶ ἀρματολὸς τοῦ Καρπενησιῦ καὶ διὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Βελεστινῆ. Κατόπιν ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου καὶ ἀξιολογοῦνται αἱ πληροφορίες τοῦ Λασσάνη διὰ τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν, διὰ τὸ πρόβλημα τοῦ πρώτου ἀρχηγοῦ καὶ τῆς ὀργανώσεώς της. Ἡ δημοσίευσίς τοῦ κειμένου τοῦ δοκίμιου (ἐκ 40 χειρογράφων σελίδων) καταλαμβάνει 16 σελίδας, παρ' ὅλον δὲ ὅτι ἐγένετο διεξοδικὴ ἀνάλυσις καὶ εὐρεία ἀξιολόγησις τῶν νέων στοιχείων τοῦ χειρογράφου, θὰ ἦτο λίαν ἐξυπηρετικὴ καὶ ὠφέλιμος καὶ ἡ καταχώρισις τῆς μεταφράσεώς του εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Εἰς τὸ τέταρτον μέρος (σσ. 131-177) ὁ κ. Βακαλ. δημοσιεῖει τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου τοῦ Λασσάνη, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται: «Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος, Δοκίμιον Ἱστορικόν», ὅπου ἐξετάζεται ἡ κατάστασις τοῦ στρατοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1821-1833, προτάσσεται δὲ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ κειμένου ἡ κριτικὴ ἀξιολόγησις τούτου, ἐνθα δίδεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἀκολουθοῦν ἡ εὐρεία περιλήψις τῆς ἐργασίας εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν (σσ. 179-187), ἡ παράθεσις τῆς χρησιμοποιηθείσης πλουσίας βιβλιογραφίας (ἀνεκδοτοὶ πηγαί, ἐκδοδομένα πηγαὶ καὶ βοηθήματα) ὁ πίναξ ὀνομάτων καὶ λέξεων (ἑλληνικῶν καὶ ξένων κειωρισμένως) καὶ ἡ δημοσίευσίς τῶν 15 πινάκων (ἐκτὸς κειμένου εἰς χάρτην ἰλλουστράσιον), ἢτοι σελίδων τῶν χειρογράφων, εἰκόνων τοῦ συγγραφέως, τῆς οἰκίας του κ.λ., ὡς καὶ δύο σχεδιαγραμμάτων.

Αὕτη εἶναι εἰς γενικὰς γραμμάς ἡ διάρθρωσις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Βακαλ. Ἡ εὐρυτέρα ἀνάλυσις καὶ λεπτομερεστέρη ἀξιολόγησις τῶν δημοσιευθέντων δοκιμίων τοῦ Λασσάνη καὶ τῆς συνεισφορᾶς τοῦ κ. Βακαλοπούλου θὰ ἀπῆτει πολλὰς σελίδας, λόγῳ τῆς φύσεως καὶ τοῦ πλῆθους τῶν κατ' ἰδίαν θεμάτων, τῶν γεγονότων καὶ τῶν προσώπων, εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται, δεδομένου ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἔχει διττὸν χαρακτήρα: Περιέχει ἐνδιαφέροντα ἀνέκδοτα κείμενα, τὰ ὅποια δια φωτίζουν σπουδαῖα προεπαναστατικά, ἐπαναστατικά

ή μετεπανεστατικά γεγονότα, δηλαδή του 18ου-19ου αιώνας, αλλά συγχρόνως γίνεται και η αξιολόγηση και η αναλυτική κριτική των δεδομένων νέων στοιχείων, με βάσιν την σχετική βιβλιογραφία. Άρκει να σημειωθεί ότι η δημοσίευσις του κειμένου των χειρογράφων του Λασσάνη καταλαμβάνει ὀλιγώτερον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων τοῦ βιβλίου, εἰς δὲ τὰς ὑπολοίπους καταχωρίζεται τὸ κείμενον τοῦ κ. Βακαλοπούλου. Ἀναμφισβητήτως ἡ χρησιμοποίησις ὑπὸ τοῦ κ. Βακαλοπούλου μέθοδος δημοσιεύσεως τῶν τριῶν δοκιμίων τοῦ Γ. Λασσάνη εἶναι ἡ πλέον ἐπιτυχής, ἐπαγωγὸς καὶ ὠφέλιμος.

Εἶναι, λοιπόν, πρόδηλον ὅτι ὁ κ. Κωνσταντῖνος Ἄπ. Βακαλόπουλος κατάρθωσε νὰ δημοσιεύσῃ ἐπιτυχῶς μίαν λίαν ἀξιόλογον ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀσφαλῶς δὲ ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι ἐλπιδοφόρος καὶ δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ὁ νεαρὸς συγγραφεὺς θὰ συνεχίσῃ ἐπαξίως καὶ θὰ συμπληρώσῃ καταλλήλως τὸ ἔργον τοῦ διακεκριμένου πατρός, διδασκάλου καὶ καθοδηγητοῦ του (καθηγητοῦ κ. Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου), εἰς τὸν ὁποῖον συνεπῶς, κατὰ εὐτυχῆ συγκυρίαν, θὰ ὀφείλῃ ὄχι μόνον τὸ ζῆν ἀλλὰ καὶ τὸ εὖ ζῆν...

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ

Β. Γ. Σαμπανοπούλου, Ἐκκλησία καὶ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴν Κοζάνη (Ἔκδοσις τοῦ Συνδέσμου γραμμάτων καὶ τεχνῶν νομοῦ Κοζάνης, ἀριθ. 8), Θεσσαλονίκη 1973, 8ον, σελ. 58 (50), μετὰ 22 εἰκόνων, ἐκτὸς κειμένου.

Ἄξιζει νὰ μελετηθῇ κάποτε ἡ συμβολὴ τῶν ἐκδοθέντων κειμένων μερικῶν διαλέξεων ἱστορικοῦ περιεχομένου εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Πράγματι, διάφοροι εἶναι αἱ αἰτίαι καὶ αἱ ἀφορμαὶ διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ὁμιλιῶν: Ἄλλοτε ἱκανοποιοῦν ἀπλῶς προσωπικὰς φιλοδοξίας διὰ (πνευματικὴν) ἐπίδειξιν, ἄλλοτε ἐπιβάλλονται ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ παρουσιάσῃ ἓνα νομικὸν πρόσωπον κάποιαν πνευματικὴν δραστηριότητα, ὅποτε συχνὰ ἐπιστρατεύονται κυριολεκτικῶς ὁμιληταί, οἱ ὅποιοι, ἐὰν τύχῃ νὰ μὴ ἔχουν ἀνεπτυγμένην τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ πραγματικοῦ προορισμοῦ καὶ τῶν ὑποχρεώσεών των, δέχονται νὰ ἀναμασήσουν τὰ γνωστά, ὅταν δὲν δύνανται νὰ προσθέσουν καινούργια στοιχεῖα, ἢ νὰ ἐκθέσουν μίαν νέαν θεώρησιν γνωστῶν γεγονότων. Τοῦτο γίνεται κυρίως μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἐθνικῶν κ.λ. ἐπετειῶν, ὅποτε εὐδοκίμει ἡ ἐπιδημία τῶν διαλέξεων. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὕτην (ἀσχέτως τῆς ἐνδεχομένης γενικωτέρας ἢ εἰδικωτέρας ὠφελείας ἐκ μιᾶς ὁμιλίας διὰ τοὺς ἀπροβληματίστους ἀκροατάς), τὸ καλύτερον εἶναι νὰ μὴ δημοσιεύωνται ἐντύπως παρόμοια κείμενα, ὅστε τὰ τυχὸν ὑπάρχοντα οἰκονομικὰ μέσα νὰ χρησιμοποιήωνται διὰ ἐτέρας πρωτοτύπους ἐργασίας, κατὰ τὸν κανόνα ὅτι οὐχὶ ἡ ποσότης ἀλλὰ ἡ ποιότης τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς ἐκτιμᾶται καὶ βαθμολογεῖται.

Ἐπάρχει ὁμως καὶ μία ἄλλη κατηγορία λίαν ἀξιολόγων διαλέξεων, τῶν ὁποίων τὸ κείμενον εἶναι λίαν σημαντικόν, ὅταν μάλιστα τεκμηριώνεται κατὰ τὴν ἔκδοσίν του μὲ ὑποσημειώσεις καὶ παραπομπὰς εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν (βλ. π.χ. Ν. Γ. Φιλίππιδου, Ἡ ἐπανάστασις καὶ καταστροφὴ τῆς Ναούσης, Ἀθῆναι 1881, φωτοαντύπως Νότη Καραβία, Ἀθῆναι 1973). Ἡ ἀξία τούτων ὀφείλεται ἢ εἰς τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ θέματος ἢ εἰς τὰ χρησιμοποιούμενα τὸ πρῶτον ἀνέκδοτα στοιχεῖα ἢ εἰς τὸ νέον πρῖσμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐρευνᾶται τὸ ἄλλως γνωστὸν ἀντικείμενον τῆς ὁμιλίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συχνὰ τὸ ἔναυσμα διὰ χρησίμους καὶ παραγωγικὰς ἐπιστημονικὰς συζητήσεις ἢ δι' ἄλλας ἐργασίας (ὡς συνέβη μὲ τὴν διάλεξιν τοῦ Ν. Γ. Φιλίππιδου, ἡ ὁποία ὠδήγησε τὸν Δ. Πλαταρίδην νὰ συντάξῃ τὸ σπουδαῖον σχεδιάσμα του, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκεν ὕστερα ὁ Ε. Στουγιαννάκης μὲ τὸν τίτλον «Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης», τόμ. Ιος, Ἐδεσσα 1924). Δὲν ἀποκλείεται

μάλιστα ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου τῆς διαλέξεως νά εἶναι μὲν καθ' ὅλα προετοιμασμένος καὶ ὀπλισμένος διὰ μίαν περιεκτικώτεραν καὶ ἀναλυτικώτεραν ἐργασίαν, ἀλλὰ εἴτε ἡ φυσικὴ σεμνότης ἢ καὶ ἡ φοβία, εἴτε ἡ μεγάλη εὐσυνειδησία του (διότι π.χ. τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἔχει συγκεντρώσει ἢ ἡ προεργασία τῆς ἐπεξεργασίας του καὶ ἡ συγγραφή τοῦ τελικοῦ κειμένου τοῦ βιβλίου δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθῆ) τὸν ἐμποδίζουν διὰ νά τολμήσῃ τὴν δημοσιεύσιν τοῦ γενικώτερου ἔργου του. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην (καὶ ἐπειδὴ, ἐκ λόγων ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν, τελικῶς πολλαὶ εὐρύτεραι ἐργασίαι μένουν εἰς τὸ στάδιον τῶν προθέσεων, τῶν σημειώσεων ἢ τῶν χειρογράφων) παρόμοιοι, ὀλιγοσέλιδοι μελέται εἶναι χρήσιμοι καὶ ὠφέλιμοι (ἐφ' ὅσον ὁ πολιτισμὸς καὶ ἰδιαίτερος ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν προωθοῦνται διὰ τῶν ἀπλῶν, ἐνσυνειδητῶν, ἔστω καὶ καλοπροαιρέτων προθέσεων, ἀλλὰ ἐκ τῶν ἐξωτερικευμένων προσπαθειῶν, ἐκ τῶν πράξεων καὶ οὐχὶ τῶν παραλείψεων), ἀφοῦ τοιοῦτοτρόπως βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ διασώζονται ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔμεναν ἄλλως ἄγνωστοι.

Ἐφορμῆ διὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις (αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται ὀπωσδήποτε εἰς ἓνα μεγαλύτερον ἀριθμὸν βιβλιαρίων, διὰ τοῦτο καὶ ἐπεβάλλετο ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει συγχαρεῖται, πιστεύω, ὁ πολὺς γῶρος τὸν ὁποῖον κατέλαβον) ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἐπικεφαλίδι διάλεξις τοῦ κ. Βασιλείου Γ. Σαμπανοπούλου (βιβλιοθηκαρίου, διευθυντοῦ, τῆς γνωστῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοζάνης), ἡ ὁποία εἶναι ἀξιόλογος, διότι ἐντάσσεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὀλιγαριθμῶν ἐκείνων διαλέξεων, αἱ ὁποῖαι προσθέτουν νέα, ἄγνωστα στοιχεῖα εἰς τὸ ἐξεταζόμενον θέμα.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ τὸν πρόλογον τοῦ Δ. Σ. τοῦ Συνδέσμου γραμμάτων καὶ τεχνῶν Ν. Κοζάνης καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῆς διαλέξεως τοῦ κ. Σαμπανοπούλου, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «...εἶναι τὸ κείμενον ὁμιλίας μου—ἐπαυξημένο καὶ πλουτισμένο μὲ σημειώσεις καὶ παραπομπές—ποῦ δόθηκε στὴν Κοζάνη τὴν Κυριακὴ 30 Μαΐου 1971 (αἰθουσα ΧΕΝ) στὰ πλαίσια τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἐθνικῆς 150ετηρίδας καὶ σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου (Δίπτυχα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 137)».

Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει κατ' ἀρχὴν τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν ἄλωσιν, τὰ προνόμια τῆς, τὰ περὶ τῶν κοινοτήτων καὶ τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπου σημ. 2 τῆς σελ. 15-16 καταχωρίζεται καὶ ἀνέκδοτος ἐνδιαφέρουσα ἐπιστολὴ τοῦ Μιχ. Περδικάρη πρὸς τὸν Ἄνθιμον Γαζῆν, ἡ ὁποία περιγράφει τὰς ἐκδοτικὰς περιπετείας τοῦ «Ἑρμῆλου» του καὶ τὰς συνθήκας τῶν τυπογραφικῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ 1815. Κατόπιν ὁ κ. Σαμπ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν Κοζάνην κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, μὲ τὰ δεινοπαθήματα τῶν Χριστιανῶν καὶ μὲ τοὺς ἀποδήμους τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ὅπου δημοσιεύονται καὶ δύο σχετικὰ ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγοῦδια.

Ἐν συνεχείᾳ (σελ. 21-26) ὁ κ. Σαμπ. ἀναφέρεται εἰς τὸ λίαν ἐνδιαφέρον θέμα τῶν κλεφταρματολῶν τῆς περιοχῆς Κοζάνης, προσθέτων ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα στοιχεῖα διὰ πληθὸς γνωστῶν καὶ κυρίως λανθανόντων ἀγωνιστῶν τῆς περιφερείας. Τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ κειμένου τοῦ συγγραφέως εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καταξιώνει τὴν μελέτην του καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κλεφταρματολισμοῦ τῆς Μακεδονίας γενικώτερα.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκθεσις τῶν γεγονότων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Μελετίου (ὁπότε ἡ πνευματικὴ κίνησις ἐνισχύθη), τοῦ Θεοφίλου (ὁ ὁποῖος ἀνεμείχθη εἰς τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα τοῦ 1790), τοῦ Βενιαμῖν (ὅτε ἔλαβε χώραν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821), τοῦ Εὐγενίου (ὁπότε ἐσημειώθη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878, διὰ τὴν ὁποίαν δημοσιεύεται νέον ἀνέκδοτον ἀρχαικὸν ὑλικὸν) καὶ τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐξετυπώθη καθ' ὀλοκληρίαν εἰς χάρτην ἰλλουστρασιῶν, κλείνει μὲ τὸν ἐπίλογον, διὰ νά ἀκολουθήσουν αἱ τρεῖς σελίδες τοῦ πίνακος τῆς χρησιμοποίηθεις πλουσίας βιβλιογραφίας, τὸ χρήσιμον πάντοτε λε-

πτομερὲς εὐρετήριον τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τὸ πλῆθος τῶν (22 ἐκτὸς κειμένου) εἰκό-
νων, ἤτοι ἐπιγραμμάτων, πινάκων, ὄπλων, ἐγγράφων, ἐξωφύλλων βιβλίων κ.λ.

Συνεπῶς, ἡ μικρὰ ἀλλὰ περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ κ. Βασ. Σαμπανοπούλου εἶναι ὅπως
ἄλλωστε καὶ αἱ προηγούμεναι ἐργασίαι τοῦ ἀξιόλογου, διότι προσκομίζει καὶ χρησιμο-
ποιεῖ ἐπιτυχῶς νέον ἀνεκδότον, ἀρχειακὸν ὕλικόν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐξετάζει καὶ διαφωτι-
ζει συγχρόνως καὶ γνωστά μὲν γεγονότα, πλὴν ὁμως ὑπὸ νέαν θεώρησιν, ἐνῶ ταυτοχρόνως
παρέχει εἰς τὸν ἀνειδίκευτον ἀναγνώστην τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὴν ἀφορμὴν διὰ μίαν ὠφέ-
λιμον προσοικειώσιν τοῦ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς εὐάνδρου Κοζάνης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ

Ἄθ ανα σίου Α. Ἄγγελοπούλου, Αἱ ξένοι προπαγάνδαι εἰς τὴν ἐπαρχίαν
Πολυανῆς κατὰ τὴν περίοδον 1870-1912, (ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ
Αἴμου, ἀριθ. 137), Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 175.

Ἡ νέα ἐργασία τοῦ Ἄθαν. Α. Ἄγγελοπούλου μᾶς παρουσιάζει νέα στοιχεῖα ὄχι μο-
νάχα γιὰ τὴν πολὺπαθὴ περιοχὴ τοῦ Κιλκίς, ἀλλὰ γενικότερα πολλὰς ἄγνωστες πτυχὰς μιᾶς
ἱστορικῆς ἐξέλιξης ποῦ ὀδήγησε στὸ Μακεδονικὸ Ἀγῶνα. Μέγα προτέρημα τοῦ βιβλίου
αὐτοῦ εἶναι ἡ χρησιμοποίησις πολλῶν ἀρχειακῶν πηγῶν. Ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ στὸ βι-
βλίον του σειρά ἀνεκδότων ἐγγράφων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀνασταίνεται ἡ περίοδος 1870-1912. Ση-
μειώσω ἐδῶ τίς κυριότερες ἀρχειακὰς πηγὰς ποῦ χρησιμοποίησε ὁ συγγρ.: ἀρχεῖο μητρο-
πόλεως Βελιγραδίου, ἀρχεῖο I.M.X.A., ἀρχεῖο μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ἀρχεῖο Σερ-
βικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀνεκδότα ἔγγραφα πρα-
κτικῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τέλος ἔγγραφα ποῦ χρησι-
μοποίησε ὁ F. B r i d g e, Austrohungarian Documents relating to the Macedonian Struggle
1896-1916 (ἡ μελέτη αὐτὴ παραμένει ἀνεκδότη). Πολύτιμη εἶναι ἡ προσφορὰ του στὴν ἐκ-
μετάλλευσιν τῶν σερβικῶν πηγῶν, τῶν ὁποίων εἶναι ἔμπειρος γνώστης καὶ πεπειραμένος
ἐρευνητής¹.

Στὸ βιβλίον του αὐτὸ ὁ Ἄθ. Α. Ἄγγελοπούλος ἐρευνᾷ εἰδικὰ τὴ δράση τῆς βουλγαρικῆς
Ἐξαρχίας², τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας³, τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁴, τῶν Οὐνιτῶν,

1. Πρβλ. τίς μελέτες του «Τὸ ἐπισκοπικὸν ζήτημα Δεβρῶν καὶ Βελισσοῦ, «Μακεδονικά»,
τ. 10(1970), σ. 272-283, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἀνεκδότα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τῆς Σερβι-
κῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν γιὰ τὴν ἔκθεσι τῶν διπλωματικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἑλλη-
νοσερβικῶν σχέσεων στὰ χρόνια 1885-1912, Τ ο ὕ ἰ δ ι ο υ, «The relations between the Ecu-
menical Patriarchate and the Church of Serbia during the period 1885-1912, «Balkan Stu-
dies», τ. 13¹ (1973), σ. 119-127.

2. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποῦ παρατηρεῖται, ὅπως εὐστοχα σημειῶνει ὁ συγγρ., μιὰ ἔντονη ἐθني-
κιστικὴ κίνησις στὰ Βαλκάνια, στὴν ὁποία πρωτεύοντα ρόλο ἐπαιζαν οἱ Βούλγαροι μὲ τὴν
ἴδρυσιν τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας (1870) καὶ τὰ ρωσικὰ συμφέροντα.

3. Στὸν οἰκεῖο τόπον τοῦ βιβλίου (σ. 66) ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸ συγγρ. οἱ λόγοι τῆς
ἀναπτύξεως τῆς σερβικῆς προπαγάνδας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῶν βιαιῶν βουλγαρικῶν με-
θόδων, ὡς καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

4. Βλ. J. R a d o n i ć, Rimska Kurija: Južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka,
Beograd 1950 (Ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Κουρία καὶ οἱ Νοτιοσλαβικὲς χώρες ἀπὸ τὸ 16ο ὡς τὸ
19ο αἰῶνα).

ὡς ἐπίσης καὶ τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν (μὲ προέλευση κυρίως ἐξ Ἀμερικῆς) στὴν περιοχὴ Δοϊράνης-Γευγελῆς-Κιλκίς. Τὸ βουλγαρικὸ ζήτημα, γράφει ὁ Ἀθ. Α. Ἀγγελόπουλος, τὸ ἐκμεταλλεύτηκε καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία (ὄχι μονάχα δηλ. ἡ Ρωσία), ὡς καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς «μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ ἀποδυναμώσουν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ κῦρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ νὰ ἐδραιωθοῦν ἐναυθθα, ὡς ἄλλα ὄργανα τῶν κρατῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐβοήθουν τὰς θρησκευτικὰς ταύτας κινήσεις πρὸς ἴδιον ὄφελος» (σ.12). Στὴν πίεση λοιπὸν αὐτὴν ποὺ ἀσκοῦν Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρωμαιοκαθολικοὶ, Οὐνίτες, Προτεστάντες, ἀλλὰ καὶ ἡ διπλωματία μερικῶν κρατῶν (Ρωσία, Αὐστρουγγαρία) πάνω στὸ Μακεδονικὸ λαὸ—καὶ εἰδικότερα ἐπὶ τοῦ προκειμένου στὴν ἐπισκοπικὴ περιφέρεια Πολυανῆς, στὸ βορειότερο δηλ. τμήμα τῆς μητροπ. Θεσσαλονίκης—ἀντιδρῶν οἱ ἑλληνοορθόδοξες κοινότητες μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἀντίδραση προβάλλει ἀνάγλυψη ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συγγρ. καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε παραπάνω: ταπεινοί, ἀλλὰ φλογεροὶ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς, ἐπίτροποι ἐκκλησιῶν, ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν, οἱ ἥρωϊκοὶ ἐκεῖνοι δάσκαλοι τῶν καταπιεζομένων χωριῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπλὸς κόσμος μαζὶ μὲ τὸν Πατριάρχη, τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης καὶ τὸν ἐπίσκοπο Πολυανῆς ἐπικεφαλῆς ὀρθώνουν τὸ ἀνάστημά τους καὶ κρατοῦν τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ὀρθοδοξία ἀλώβητη ἀπὸ τὴ ξένη προπαγάνδα. Ὅλος αὐτὸς ὁ ἀγῶνας ἀνασταίνεται ἀπὸ τὸ συγγρ. στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Μετὰ τὸν Πρόλογο καὶ τὴν Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου (σσ. 5-16) ἀρχίζει τὸ Α' Κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Προπαγάνδα τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας», ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴ δράση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὴν κομόπολη τῆς Δοϊράνης (σσ. 19-31), στὰ χωριά Ποταρὸς (σημ. Δροσάτο, βλ. σσ. 31-33), Φούρκα (σσ. 33-34), στὸν καζά Γευγελῆς καὶ συγκεκριμένα στὶς κομποπόλεις Βογδάντσα (σσ. 36-39), Γκίρτσιστα (σσ. 39-41), Μπογορόδιτσα (σσ. 41-43), Μαισικόβο (σημ. Εὐζωνοί, σσ. 43-47), Καρασουλί (σημ. Πολύκαστρο, σσ. 47-48). Παρακάτω ἐξετάζεται ἡ δράση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὸν καζά Ἀβρὲ Ἰσάρ ποὺ γιὰ διαφόρους λόγους (ποὺ ἐκτίθενται στὶς σσ. 49-51) ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα εἶχε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες. Ὅμως καὶ ἐδῶ ἀγωνίστηκαν οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Οἱ Κοινότητες αὐτὲς «εἴτε μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως παρέμειναν ἑλληνικαί, εἴτε διὰ τῆς βίας ἐδέχθησαν φαινομενικῶς τὸ Σχίσμα καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν εὔρον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλώσουν τὰ ἀληθῆ αὐτῶν θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ αἰσθήματα, εἶναι εἰς τὸ Κιλκίς καὶ τὰ χωρία Καλλίνοβον, Κιληνδῆρ (σημ. Καλίνδρια), Κάτω Θεοδωράκιον (σημ. Κάτω Θεοδωρακάκιον), βορείως τοῦ Κιλκίς, Ἀμάτοβον (σημ. Ἄσπρος), Βαρδαρόφτσα (σημ. Ἀξιοχώριον), Σαρί Παζάρ (σημ. Ἀνθόφυτον), Γιαγκζιλάρ (σημ. Ξυλοκερατιά), νοτίως καὶ τὸ Μίροβον, (σημ. Ἑλληνικὸν) ἀνατολ. τῆς ἰδίας πόλεως. Στὶς σσ. 49-64 ἐκτίθενται οἱ προπαγανδιστικὲς ἐνέργειες τῶν βουλγάρων σχισμαστικῶν στὰ χωριά αὐτὰ τῆς ἐπισκοπῆς Πολυανῆς, ποὺ εἶχαν σκοπὸ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, τὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἐπιτρόπους, τοὺς δασκάλους, τοὺς ἀπλοὺς πολίτες καὶ ὅ,τιδήποτε ἄλλο εἶχε σχέση μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Ὀρθοδοξία. Καλὰ ὀργανωμένη ἡ προπαγάνδα χρησιμοποιοῖ γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀθέμιτα, ἀλλὰ καὶ ἐγκληματικὰ μέσα: προσεταιρισμὸς διὰ χρημάτων, ἐξαπάτηση διοικητικῶν ὀργάνων τῆς περιοχῆς, ἀπειλές, ἀναρχικὲς ἐκδηλώσεις, ἀκόμη καὶ δολοφονίες¹. Ἐδῶ παρατίθενται καὶ οἱ τρόποι ἀντιδράσεως τῶν Ἑλλήνων (βλ. σσ. 49-64).

1. Γράφουν οἱ προσετοὶ τοῦ χωριοῦ Ἀνθοφύτου (τ. Σαρί Παζάρ) μεταξύ ἄλλων: «Υπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν κομιτατζήδων οἵτινες ὡς δῆμοι ἐπαλλον τὰ ξίφη καὶ φοβηθέντες εἶχόμεν ἀποσπασθῆ, ὡς μὴ ὄφειλε, ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς Ὀρθοδοξίας, παρακαλοῦμεν...ὅπως ἐπανεέλθωμεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν» σ. 59.

Τὸ Β' κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται στὴ σερβικὴ προπαγάνδα, ἡ ὁποία, ὅπου παρουσιάζεται (κυρίως στὶς κομποπόλεις Δοϊράνης, Κιλκίς, Βογδάντσης καὶ στὰ χωριά Ποταρός, Κάτω Θεοδωράκι, Στογιάκοβο καὶ Μπογορόδιτσα), δὲν μοιάζει μὲ τὴ σκληρὴ καὶ βίαιη βουλγαρικὴ προπαγάνδα γιὰ δύο λόγους, κατὰ τὸ συγγρ.: «ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν εἶχε εὐρύ λαϊκὸν ἔρεισμα, ἐνταῦθα, ὄν μονίμως ὑπὸ τὸν κίνδυνον τοῦ βιαιῦ ἐκβουλγαρισμοῦ, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἀνεγνώριζε ἐδῶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὡς ἀνωτάτην ἀρχὴν, τὴν ὁποίαν κατὰ βᾶσιν ἐσέβeto» (σ. 66). Ἐξετάζεται παρακάτω ἡ σερβικὴ προπαγάνδα στὴ Δοϊράνη καὶ περίχωρα (σσ. 67-74), στὴ Γευγελῆ καὶ εἰδικότερα στὴ Βογδάντσα, Στογιάκοβο, Μπογορόδιτσα (σσ. 74-78), στὸ Κιλκίς (σ. 79), στὸ Κάτω Θεοδωράκι (σ. 81), ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀναγνώριση τῶν σερβικῶν κοινοτήτων καὶ σχολείων τῆς περιοχῆς ὡς καὶ στὴν ἐκλογὴ σέρβων κληρικῶν καὶ ἐπισκόπων μὲ συστηματικὴ καὶ σταδιακὴ προβολὴ καὶ ἄλλων διεκδικήσεων (π.χ. «εἰσαγωγὴ ἐν τῇ ἱερᾷ Ἐκκλησίᾳ τῆς σλαβονικῆς γλώσσης», διδασκαλία σερβικῆς στὰ σχολεῖα κ.λ.). Ἡ σερβικὴ προπαγάνδα ὁμως δὲν μπόρεσε νὰ πετύχη στοὺς σκοποὺς τῆς καὶ ἐξαιτίας τῆς σθεναρῆς στάσης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῶν παντοειδῶν πιέσεων τῶν βουλγαροσχισηματικῶν ποὺ ἐπεδίωκαν μὲ κάθε τρόπο τὸν ἐκβουλγαρισμὸ τοῦ σερβικοῦ στοιχείου.

Στὸ Γ' Κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ ἀνάμιξη τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν (σσ. 85-106) καὶ ποὺ ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ἀντιμετωπιστῆ χάρις στὴν ἐνότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως ἀποτελεσματικὰ. Ἡ οὐνιτικὴ προπαγάνδα στὴν Πολυανὴ χωρίζεται σὲ τρεῖς φάσεις δράσεως (1859-1860 ἡ γένεση, 1877-1880 ἡ ἀνάπτυξη καὶ post 1894 ἡ ὀριστικὴ ἀποτυχία). Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν (87 κ.έ.) δημοσιεύονται νέα ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση τῶν Οὐνιτῶν (κυρίως τῶν Λαζαριστῶν) καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐπιτυχία τῆς προπαγάνδας ποὺ ὑποβοηθεῖ ἡ ἀνώμαλη πολιτικὴ κατάσταση (πόλεμος 1877 καὶ 1878) καὶ ἡ ξένη διπλωματία. Ἡ οὐνιτικὴ προπαγάνδα καὶ ἡ δράση τῆς ἐξετάζεται κυρίως στὶς κομποπόλεις Δοϊράνης, Βογδάντσα, Κιλκισίου καὶ τὰ χωριά Γκίρτσιτσα, Πάλιουρτσα, Στογιάκοβο, Μπογορόβιτσα, Μοράφτσα, Ρόσποβον, Κάτω Θεοδωράκι, Μελισσουργεῖο κ.ἄ., ὅπου ἐκτίθενται οἱ γνωστοὶ τρόποι ἐνεργείας τῶν μισσιοναρίων (μεθοδικὴ φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα, ἰατρικὴ περίθαλψη, χορήγηση διδακτικῶν ἐγχειριδίων μὲ καθολικὸ περιεχόμενον κ.λ.).

Μετὰ τὴν ἐξέταση τῆς ρωμαιοκαθολικῆς προπαγάνδας ὁ συγγρ. περνᾷ στὴ δράση τῆς Προτεστάντικης Προπαγάνδας (σσ. 106-111), στὰ κέντρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξορμοῦσαν οἱ προτεστάντες ἱεραπόστολοι (κομποπολι Μπάνσκο, ἐπαρχ. Ραζλουκίου, Θεσσαλονίκη, Ρέσανη, Περλεπέ, Ἐδεσσα, Γιαννιτσά κ.λ.), στοὺς ἰδρυτὲς τῆς Haskell καὶ Housse, ὡς καὶ τὶς μεθόδους ἐνεργείας τους (σ. 109): ἴδρυση σχολείου, χορήγηση ἐντύπου ὑλικοῦ μὲ προτεστάντικὸ περιεχόμενον κ.λ. Στὴ σ. 109 ὁ συγγρ. δέχεται τὴν ὑπαρξὴ καλῶς ὀργανωμένης προτεστάντικῆς κοινότητος στὴ Δοϊράνη καὶ σημειώνει τὴν ἀποτυχία δημιουργίας προτεστάντικῶν κοινοτήτων στὸ Κιλκίς (σ. 110) καὶ Γευγελῆ (σ. 111).

Ἀκολουθοῦν ἔπειτα τὰ Συμπεράσματα (σσ. 112-114, 115-118 στὴν ἀγγλική), ὅπου γίνεται γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ ἀνθελληνικοῦ καὶ ἀντιπατριαρχικοῦ χαρακτῆρα τῆς ξένης προπαγάνδας, τῶν βίαιων καὶ εὐτελῶν μέσων τῶν Βουλγάρων ποὺ τοὺς ὑποβοηθοῦσε ὁ ρωσικὸς πανσλαβισμὸς, ἡ διεθνὴς διπλωματία καὶ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη. Γίνεται ἀκόμη λόγος ἐδῶ γιὰ τὴν εἰρηνικὴ καὶ συμβιβαστικὴ διευθέτηση τῶν προβλημάτων ἀνάμεσα στὴ σερ-

1. Τὰ ἴδια προβλήματα ἀντιμετώπισαν καὶ οἱ ἑλληνικὲς Κοινότητες τῆς Διασπορᾶς ἀπὸ τὸ 1780 κ.έ., ὅπως στὴν Τεργέστη, στὸ Σεμλίνο, στὸ Novi-Sad κ.ἄ., βλ. Ἰωάννου Παπαδριανοῦ-Vasilija Kolarović, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Σεμλίνου, «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 29-37.

βική καὶ ἑλληνική ἐκκλησία, γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν ἑλληνοορθόδοξων κοινοτήτων στὴ Δοϊράνη-Γευγελή ὡς καὶ τὴν ἠρωϊκὴ ἀντίσταση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ βία ἢ στὸ δέλεαρ. Ἐδῶ μάλιστα ἐπισημαίνεται ὁ μέγας ρόλος ποὺ ἔπαιξε ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ξενικῶν αὐτῶν ἐπιρροῶν. Κατόπιν (σ. 119-120) ἐκδίδονται ἐπισκοπικοὶ κατὰλογοὶ τῆς Ἱερᾶς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1870-1912), ὡς καὶ τρεῖς χάρτες τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τοῦ σαντζακίου Θεσσαλονίκης καὶ εἰδικότερα τῆς ἐπαρχίας Πολυανῆς· σημειώνονται μάλιστα τὰ χωριά, ὅπου ἔδρασαν οἱ ξενικὲς προπαγάνδες.

Ἀκολουθοῦν φωτογραφίες ἐκκλησιῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ βιβλίο καὶ φωτοτυπίες ἐγγράφων καὶ στὸ τέλος παρατίθενται οἱ πηγές ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ καὶ κατόπιν ἡ βιβλιογραφία, ἑλληνικὴ καὶ ξένη.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι καλὸ θὰ ἦταν στὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ Ἄθ. Α. Ἀγγελόπουλος νὰ ἐξέδιδε σὲ Παράρτημα μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐγγραφα ποὺ χρησιμοποίησε καὶ δεύτερο νὰ ἐκμεταλλεῖτο περισσότερο τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει (σ. 107 κ.έ.) γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ προτεσταντικὴ δραστηριότητα.

Αὐτὰ ὅμως δὲν μειώνουν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὴν ἐργασία ποὺ ρίχνει ἄπλετο φῶς στὴν Ἱστορία καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων στοὺς δύσκολους γιὰ τὴ Μακεδονία χρόνους, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ συγγρ. γιὰ τὴν προσφορά του αὐτῆ.

ΛΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, vol. I, Historical Geography and Prehistory, Oxford, Clarendon Press, 1972, σελ. 443, μὲ 23 χάρτες καὶ 20 εἰκόνες.

Ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond ἔχει προσφέρει ἤδη πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἑλληνικὴ Ἱστορία γενικώτερα καὶ εἰδικὰ στὴν Ἱστορία καὶ Προϊστορία τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς περιοχῶν. Ἐξ ἄλλου ἔχει αὐτοψία τῶν περισσότερων τόπων τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία περιῆλθε, ὅπως καὶ τὴν Ἠπειρο καὶ τοὺς γειτονικοὺς τόπους, ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως. Ἦτο λοιπὸν ὁ ἀρμοδιώτερος νὰ γράψῃ τὸν πρῶτο τόμο τῆς τρίτομης Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, στὴν ὁποία συνεργάζεται μὲ τὸν καθηγητὴ G. T. Griffith.

Ὁ πρῶτος τόμος, ὁ μόνος ποὺ κυκλοφόρησε ἤδη, διαιρεῖται σὲ δύο Μέρη. Τὸ πρῶτο Μῆρος (σελ. 1-211) πραγματεύεται τὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, τὸ δεύτερο Μῆρος (σελ. 213-441) τὴν Προϊστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπως ἔχει ὀρισθῆ στὸ πρῶτο Μῆρος «κατ' ἀπόφασιν», αὐθαίρετα, νομίζω.

Πρῶτο χρέος κάθε ἐρευνητοῦ εἶναι νὰ καθορίσῃ κάθε φορὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρεύνης του. Αὐτὴν τὴν ἀνάγκη ἀντιμετωπίζει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ καθηγητὴς Hammond καί, ἐν ὄψει τῶν δυσκολιῶν, ἀποφασίζει νὰ μὴ ὀρίσῃ τὴ Μακεδονία «as a political area but as a geographical entity». Αὐτὸ θὰ ταίριαζε σὲ κάθε ἀνάλογη περίπτωση. Δὲν εἶναι μόνον ἡ Μακεδονία, ποὺ παρουσιάζει πρόβλημα συνόρων. Ἡ παρατήρηση: «if we try to define Macedonia on political lines, we shall be chasing a chameleon through the centuries» (σελ. 3) ἰσχύει ἐξ ἴσου γιὰ μέγα πλῆθος περιπτώσεων.

Κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond: «As a geographical entity Macedonia is best defined as the territory which is drained by the two great rivers, the Haliacmon and the Vardar, and their tributaries» (σελ. 3). Δὲν πρέπει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς στὸν κ. Hammond ὅτι the watersheds δὲν χωρίζουν πάντοτε καὶ ὅτι τὰ βουνὰ συχνὰ ἐνώνουν. Ἐκεῖνος μᾶς τὸ ἐδίδαξε μὲ τὴ μελέτη του γιὰ τὴν Ἠπειρο.

Ἰσχυρότερη ἴσως θὰ εἶναι ἡ ἀντίρρηση τῶν ὀρθόδοξων ἱστορικῶν, ποὺ γνωρίζουν

τῆ Μακεδονία ἀπλωμένη ἀνά τοὺς αἰῶνες στὸν ἄξονα: Λεβαίη - Ἔδεσσα - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Οἱ ἱστορικοὶ δύσκολα θὰ συμφωνήσουν ὅτι ἡ Μακεδονία μπορεῖ νὰ φθάσῃ καθ' ὅσονδήποτε τρόπον ὡς τις πηγές τοῦ Ἄξιου, ὡς τὰ Σκόπια καὶ ὡς τὸ βουνὸ Šar Planina, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ Χαλκιδική, οἱ Σέρρες, οἱ Φίλιπποι ἦταν δῆθεν «normally outside Macedonia» (σελ. 18), στὴν «periphery» (σελ. 9 κ.έ.).

Βλέπει κανεὶς, ὅπωςδήποτε, τὴν ἀνάγκη τῆς ἐρευνας, ποὺ ὑποχρέωσε τὸν κ. Hammond νὰ παρακολουθήσῃ τὸν Ἄξιό ὡς τις πηγές του, καὶ τὴν Ἐγνατία ὡς τις ἀφειρητές της στὴν Ἀδριατικὴ (σελ. 19 κ.έ.). Εἶναι ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἐρχεται ἀπὸ τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Ἀλβανία στὸ θέμα τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Θρακῶν ἐνημερώνεται σχετικῶς ἀργά, Appendix, σελ. 442-443). Κανεὶς πάντως δὲν μπορεῖ νὰ παραπονεθῆ, ἐπειδὴ ὁ κ. Η. δίδει περισσότερα ἀπὸ ὅσα μᾶς ὑπόσχεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου.

Ἐξ ἄλλου δὲν ἀφίνονται ἀναπάντητα τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὰ ἐκάστοτε βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας:

Πρὸς ΒΑ ἦταν «at Pylon» ἢ «to the west of mutatio Brucida» (σελ. 41 κ.έ. καὶ Map 6), οἱ Πενέσται εἶναι Ἰλλυριοὶ (σελ. 69), ἐνῶ οἱ Πελαγόνες, οἱ Δερρίοι καὶ οἱ Ἀργεσταῖοι περιλαμβάνονται στὸν ἑλληνόφωνο πληθυσμὸ μὲ τοὺς πατροπαράδοτους ἑλληνικοὺς θεσμούς (κυρίως σελ. 90 καὶ σποράδην, Map 9), ὅπως ἡ Δασσαρήτις εἶναι ἐπίσης ἑλληνικὴ περιοχὴ τῆς Ἡπείρου, συγγενὴς πρὸς τὴν Λυγκηστίδα καὶ τὴν Ὀρεστίδα (σελ. 92, Map 10). Οἱ Βρύγοι, κατὰ τὸν καθηγητὴ κ. Hammond πάντοτε, εἶναι «the Lausitz invaders» (σελ. 305 κ.έ.), ποὺ ἐξελληνίσθησαν (σελ. 72), ἀφοῦ «they were defeated by Odysseus in Thesprotia» (σελ. 381). Τὸν Ἑλληνισμό τῆς Πελαγονίας ὁ καθηγητὴς Hammond τὸν ἀνεβάζει ὡς τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Στὰ συμπεράσματα αὐτὰ καταλήγει ὁ καθηγητὴς Η. ὕστερα ἀπὸ μιὰ παραδειγματικὴ, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀτελής, προσπάθεια μελέτης τοῦ διάσπαρτου στίξι ἀπομονωμένες βαλκανικὲς χώρες ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Μὲ βάση τις ἐνδείξεις γιὰ τοὺς «Kurgan peoples» (σελ. 270 κ.έ.) ἐξάγει συμπεράσματα, ὑποθέτει σχέσεις, ὀρίζει χρονολογίες κ.λ. (πρβ. N.G.L. Hammond, The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακρινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκη, 26-29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 53-67, πρβ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σελ. 450-452).

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ὁμως προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ, μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, Γιουγκοσλάβων, Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἀπρογραμμάτιστες καὶ περιορισμένες ἦταν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων. Ὁ κ. Η., ἐξ ἄλλου, ὀρθῶ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βαλκάνιοι «might have been excavating on separate planets». Θὰ πρέπει ὁ ἴδιος νὰ ξέρι καλύτερα πόσο δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο εἶναι νὰ συμπλησιάσουν τέτοιες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Χωρὶς συστηματικὲς καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς στὰ προϊστορικὰ στρώματα τῶν σπουδαίων ἀρχαιολογικῶν τόπων τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὴν Ἔδεσσα, τὸ Δῖον, τὴ Μιέζα, τὴ Βέροια, τὴν Πέλλα, ἴσως εἶναι φρόνιμο νὰ μείνουμε ἀκόμα γιὰ πολὺ καιρὸ στὴν ἐπιφύλαξη τοῦ Fritz Geyer: «So ist die Zeit für eine Vorgeschichte Makedoniens noch nicht gekommen» (F. Geyer, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, München und Berlin 1930, σελ. 19). Ὅτι κι ἂν γίνῃ στὸ μέλλον, κανεὶς πάντως δὲν θὰ ἀρνηθῆ ποτὲ στὸν καθηγητὴ Hammond ὅτι ἦταν πρωτοπόρος στὴν ἐπιχείρηση τῆς συγγραφῆς τῆς Μακεδονικῆς Προϊστορίας.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο, ποὺ θὰ προκαλέσῃ ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Μακεδονίας εἶναι ἡ ταύτιση τῶν Αἰγῶν μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀνάμεσα Βεργίνα καὶ Παλατίτσια. Ὡς τώρα ὁ χῶρος ταυτίζεται ὁμόφωνα πρὸς τὴ σχετικὰ ἄσημη Βάλλα. Εἶναι σπουδαῖο τὸ θέμα. Ἡ νέα θεωρία ἀλλάζει τὴν τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ὄψη τοῦ συνόλου τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Ἀνατρέπει πολλὰ καθιερωμένα.

Συνηθίσαμε να πιστεύουμε στον πατέρα της Ιστορίας, τον καλό μας Ήρόδοτο. Με τον τρόπο του μύθου μάς λέει πώς έφθασαν οι Μακεδόνες από την Ίλλυρία στη μυθική Λεβαίη της Άνω Μακεδονίας και στο γνωστό και άναμφισβήτητο Βέρμιο. Εκεί, άναμφισβήτητα επίσης, τοποθετούμε την Έδεσσα με τα παλαιά βασιλικά ανάκτορα και εικάζουμε, με κάποια άοριστία, τας Αιγάς με τους βασιλικούς τάφους.

Ή συνέχεια της Ιστορίας στο Θουκυδίδη προϋποθέτει την άφρατηρία στις άνατολικές κλιτύς του Βερμίου.

Με αυτές τις προϋποθέσεις δύσκολα συμβιβάζεται η νέα θεωρία:

1. ότι «the breeding ground of the Macedones before their expansion (ή ύπογράμμιση δική μου) was precisely in the northern Pierian mountains» (σελ. 12) και

2. ότι αί Αιγαι με τους βασιλικούς τάφους ήταν στα Παλατίτσια (σελ. 158), δηλαδή στη Βεργίνα (σελ. 407 κ.έ.).

Λεπτομερέστερες παρατηρήσεις θα καταχωρίσω με τη σειρά των σελίδων.

Μιά δυσκολία συναντά ο άναγνώστης (όπως και ο συγγραφεύς) με τις παραλλαγές των ονομάτων πόλεων, χωριών, βουνών, ποταμών κ.λ. στις διάφορες γλώσσες. Στην πρώτη κιόλας σελίδα του Προλόγου διαβάζουμε: «I walked from Konitsa via Slatina to Hrupista (Argos Orestikon) and Kastoria».

Όλοι οι τόποι είναι στην Ελλάδα. Γιατί έπρεπε για τη Slatina και τη Hrupista να χρησιμοποιηθούν τα ξεχασμένα σλαβικά ονόματα της τουρκοκρατίας; Καθώς δέν παρατίθεται ούτε σε παρένθεση το τωρινό ελληνικό όνομα της Slatina (Χρυσή), δέν είναι σαφές στον άναγνώστη ύν το όνομα στην άκόλουθη παρένθεση είναι το σημερινό όνομα της Hrupista ή νοείται το άρχαιον Άργος Όρεστικόν. Έξ άλλου στον Index (σελ. 490) εύρίσκειται: α) «Slatino (Khrisi) in Almorja», β) «Slatino in north Pindus» (χωρίς παραπομπή σε χάρτη, τί θα πη «north Pindus»), γ) «Slatino in Yugoslavia». Μόνο ή Slatina δέν εύρίσκειται. Άλλ' είναι πράγματι το «Slatino in north Pindus», δηλαδή ή Χρυσή, την όποια θα βρή μόνον όποιος ξέρει να τη ζητήσει, στον Index, σελ. 480, ως »Khrisi in Parauaea», με παραπομπή: Map 11, σελ. 110, όπου όμως δέν σχετίζεται ούτε με κανένα Slatino ούτε με τη Slatina της πρώτης σελίδος του Προλόγου. Άδιέξοδο!

Άρκει, νομίζω, αυτό το παράδειγμα για τη σύγχυση αυτού του είδους. Ένας Index πλήρης (πρβ. σελ. 291, σημ. 1) με τα διάφορα ονόματα συσχετισμένα θα βοηθούσε και για την κατανόηση των Maps. Έδώ τουλάχιστον είναι άπαραίτητο να χρησιμοποιούνται τα έπίσημα ονόματα, όπως είναι καταχωρισμένα σε έπίσημες κρατικές εκδόσεις κάθε χώρας (για την Ελλάδα: Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, έκδοση της Έθνικής Στατιστικής Ύπηρεσίας της Ελλάδος, Άθήναι 1963).

Στη σελ. VIII ή Όλυθος δέν έχει θέση άνάμεσα στους μετά το 1939 άνεσκαμμένους τόπους, γιατί δέν άνεσκάφη, αλλά μόνο δημοσιεύθηκε έν μέρος μετά το 1939.

Στη σελ. IX άποδίδεται μόνο στο Μεταξά ή «μετονομασία» τόπων στη Μακεδονία. Ή «μετονομασία» πράγματι είναι πολύ παλιά ύπόθεση. Ή έπαναφορά ή εισαγωγή νέων ελληνικών ονομάτων άντως άρχισε με την άπελευθέρωση της Μακεδονίας το 1912 (ιδε π.χ. Στοιχεία Συστάσεως και Έξελιξεως των Δήμων και Κοινοτήτων, εκδόσις Κεντρικής Ένώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος. Έπιμελεία Ύπουργείου Έσωτερικών, Άθήναι 1961-62). Σε πολλές περιπτώσεις ή λεγόμενη μετονομασία είναι άπλως χρήση του κατά παράδοσιν ελληνικού ονόματος.

Στη σελ. 11 δίδεται το ύψόμετρο της Καστοριάς 870 μ., ένω στα βοηθήματα που προάφερα είναι 700 μ.

Στις σελίδες 13 και 150, όπου έτυμολογείται το όνομα της Θέρμης «from a hot spring»,

θά περίμενε κανείς παραπομπή στη διάφορη γνώμη του Κ.Α. Ρωμαίου και του Γ. Μπακαλάκη («Ἀρχαιολ. Ἐφημ.» 1953-54, Α', σελ. 221 κ.έ.). Ἡ παραπομπή εἰς Α.Δ. 20 (1965), 2, 411 (σελ. 151, σημ. 1) δὲν ἔχει τὴ θέση της. Ἄντ' αὐτῆς θὰ ταίριαζε παραπομπή εἰς «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 303, ἀριθ. 83-84, πίν. 15 α-γ.

Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν τὰ στατιστικά στοιχεία τῶν σελ. 16-18 θὰ ἦταν χρήσιμος χάρτης μὲ τὴ σημερινή διοικητική διαίρεση συσχετισμένη μὲ τὴν ἀρχαία χωρογραφία.

Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 49) δὲν ξέρει, εὐλόγως, τὰ δύο ἀδημοσίευτα μιλιάρια, ποὺ βρέθηκαν τὸ ἓνα ἀνατολικά, τὸ ἄλλο δυτικά τῆς Πέλλας. Δὲν εἶναι δυνατόν, δυστυχῶς, νὰ γνωρίζουν οἱ ἐρευνηταὶ γενικῶς τὸ πλῆθος τυχαίων ἢ ἀπὸ ἀνασκαφῆς εὐρημάτων, ποὺ μένουν ἀδημοσίευτα, συχνά κλειδωμένα ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολόγους. Γιὰ νὰ ποῦμε καὶ αὐτῶν τὸ δίκαιο, δὲν τολμοῦν νὰ δώσουν στὴ δημοσίευση ἀνώριμα συμπεράσματα μόνο μὲ ἐπιφανειακῆς ἢ ἀτελεῖς παρατηρήσεις, μὲ τὴν ἴδια εὐκολία, ποὺ τὰ δίνουν ἀκάματοι ἐρευνηταὶ, ἀλλὰ περαστικοὶ περιηγηταὶ στοὺς τόπους.

Τὰ περὶ τῆς λίμνης Βεγορίτιδος (σελ. 51 κ.έ.) καλὰ θὰ ἦταν νὰ εἶχαν δοθῆ προηγουμένως σὲ χωριστὸ ἄρθρο, σὰν αὐτὰ ποὺ ἔδωσε ὁ κ. Η. γι' ἄλλα θέματα, μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες. Φοβοῦμαι ὅτι θὰ μείνουν σκοτεινὰ γιὰ ὅσους δὲν ξέρουں καλὰ τοὺς τόπους. Ἐδῶ θὰ ταίριαζε παραπομπή στὰ εἰσαγωγικά κεφάλαια τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου (Φ. Πέτσας, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθήναι 1966, σελ. 6 κ.έ.). Τὸ ἄρθρο μου γιὰ τὸν πολίτη τῆς Βοκερίας (Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα IV, 1971, 1, σελ. 115 κ.έ.) ἦταν ἴσως πολὺ ἀργὰ νὰ περιληφθῆ καὶ σὲ ὑποσημείωση.

Μὲ τὰ περὶ Εὐίας τῶν Δασσαρητιῶν (σελ. 64) ἔπρεπε νὰ σχετισθοῦν οἱ Εὐιέσται, ὅπως ἐδιόρθωσε τὸ κείμενο τοῦ Λιβίου XXXII, 51, 4, ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς Ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σελ. 16 (πρβ. Α.Ε. 1932, 93, καὶ 1934-35, σελ. 127 κ.έ. καὶ σημ. 2).

Στὴ σελ. 103 συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς κοντὰ στὴ Φλώρινα ἦταν ἀπλῶς ἓνα χωριὸ «for the site proved to have been a village without a walled enceinte» (μὲ παραπομπή στὸν Α. Κεραμόπουλλο, Π.Α.Ε. 1931, σελ. 55 κ.έ.). Μὲ τὴν ἴδια εὐκολία μπορεῖ νὰ γίνουν χωριά καὶ ἡ Πέλλα καὶ πολλῆς ἄλλης πόλεις τῆς χωματερῆς Μακεδονίας. Εἶχαν πλῆθρες στὴν ἀνωδομή καὶ δὲν φαίνεται τίποτε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους σήμερα. Ὅπως δὴποτε ὁ οἰκισμὸς τῆς Φλωρίνης ἔχει λείψανα ἀκροπόλεως στὴν κορυφή τοῦ ὑψώματος καὶ εἶναι πιθανώτερο ὅτι ἀνήκε στὴ Λυγκηστίδα. Ὁ κάμπος δὲν εἶναι κατάλληλος τόπος γιὰ σύνορα σὲ καμμιὰ ἐποχή.

Δὲν εἶδα μνεῖα τῆς προβληματικῆς ὀροθετικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἀχλάδα τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης («Hesperia», τ.34 (1965), σελ.248 κ.έ., «Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ. 355 καὶ σχέδ. 18). Ἀλλὰ κι ἄλλοι ἀξιόλογοι τόποι τῆς Ἄνω Μακεδονίας δὲν μνημονεύονται, ὅπως τὸ Πολυνέρι καὶ τὸ Σπήλαιο Γρεβενῶν, οἱ Λικνάδες, ἡ Ἐξοχή καὶ ἡ Ἀκρινή τῆς Κοζάνης, οἱ Πύργοι τῆς Ἐορδαίας, ὁ ἀδημοσίευτος προϊστορικός συνοικισμὸς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ ἐρείπια πρὸς Νότον τῆς Βεγορίτιδος, οἱ προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ στὴν περιοχή τοῦ ἀποξηραμένου ἔλους τοῦ Σαρῆ-γκιόλ κ.λ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ παρατηρήσεις δημοσιευμένες σὲ Χρονικά μὲ συντομία ποὺ ἀδικεῖ τὴ σημασία τῶν τόπων.

Στὴ σελ. 111, τὸ Armenokhorion δὲν εἶναι πλέον χωριὸ, ἀλλὰ τόπος μὲ ἐρείπια. Τὸ Dranitsevo (σελ. 114) εἶναι πράγματι τὸ Κρανοχώρι.

Στὴ σελ. 120, σημ. 4, εἶναι λάθος τὸ «island in Lake Little Prespa». Τὸ σωστὸ εἶναι: Χωριὸ Νησί στὴν περιοχή τῆς πρώην λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν.

Κάτω ἢ παρὰ θάλασσαν Μακεδονία, κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond, εἶναι ἡ Πιερία (σελ. 123). Ἐννοεῖται, ἀπ' ὅσα προανέφερα σχετικά, ὅτι τὴν Κάτω Μακεδονία τὴ βλέπω κυρίως στὸν ἀπέραντο κάμπο ἀνατολικά τοῦ Βερμίου μᾶλλον παρὰ τοῦ Ὀλύμπου.

Σχετικά με τη μάχη της Πύδνας και την τοπογραφία της περιοχής (σελ. 127 κ.έ.) πρέπει τώρα να συζητηθεί κανείς και τις απόψεις του W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Topography, Part II*, University of California Press.

Για το κάστρο του Πλαταμώνα (σελ. 135) μετά το άγνοούμενο από τον κ. Η. άρθρο του καθηγητού Ἀποστόλου Βακαλοπούλου («Μακεδονικά», τ. I (1940), σελ. 58-76) έχουμε τώρα το βιβλίο του Α.Ε. Βακαλοπούλου, *Τὰ Κάστρα του Πλαταμώνα κ.λ.*, Θεσσαλονίκη 1972).

«The division of the central plain into districts» (σελ. 146 κ.έ.) από τον κ. Η. γίνεται, νομίζω, εις βάρος της Ἡμαθίας, ἢ ὅποια θὰ εἶχε τόσο πολὺ στὸ ἐσωτερικὸ, ἀνάμεσα στὸ Λυδία καὶ στὸν Ἀλιάκμονα: ὅλες τὶς ἀμμουδιὲς τῆς λιμνοθάλασσας, ποὺ θὰ ἄλλαζε ὄψη ὄχι μόνο ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο. Γύρω στὴ λίμνη ἦταν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους συνοικισμοὶ σπουδαῖοι, ὅπως ἡ Νέα Νικομήδεια καὶ ὁ Φάκος. Τὸ «isolated rise below Pella» δὲν ἦταν «enlarged by an artificial embankment, in order to support the fortified keep» (σελ. 147). Ἔτσι μᾶς τὰ λέει ὁ Λίβιος (44, 46, 6). Οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ὅμως ἔδειξαν ὅτι «the mount known as Phacus» (σελ. 152) εἶναι προϊστορικὸς συνοικισμὸς, μία ἀπὸ πολλὰς «τοῦμπες» γύρω στὴν ἄλλοτε λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, λιμνοθάλασσα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (ιδεὶ «Balkan Studies» τ. I (1960), σελ. 122 καὶ 124, pl. II, fig. 3).

Ἡ ὑποσημείωση 2 τῆς σελ. 153 «πάσχει διττῶς»: α) δὲν εὐρέθησαν tiles μετὰ τὰ γράμματα ΗΜΑ, ἀλλὰ μόνον waterpipes, καὶ β) ἀνήκουν στὴν προρωμαϊκὴ ἐποχὴ, στὴν ὅποια δὲν ἀναφέρονται τὰ συμφραζόμενα.

Στὴ σελ. 154 (τέλος) «the central plain east of the Haliacmon river» δὲν εἶναι σαφές.

Ὁ λόγος γιὰ τὶς πόλεις Βάλλα καὶ Φυλακὲς (σελ. 155) καθορίζεται ἀπὸ τὴ θεωρία γιὰ τὶς Αἰγές (σελ. 156). Συζήτηση τοῦ θέματος θ' ἀπαιτοῦσε μεγάλη ἔκταση (ιδεὶ ἀνωτέρω).

Στὴ σελ. 158, σημ. 2, ἢ στὴ σελ. 164, σημ. 4, θὰ περίμενε κανεὶς παραπομπὴ στὴν κύρια δημοσίευση τῆς προτομῆς τοῦ Ὀλγάνου ἀπὸ τὸν Β. Καλλιπολίτη (*Mon. Piot* 46, 1952, σελ. 85 κ.έ.).

Στὴ σελ. 159 ὁ Κῦσανδρος τῆς ἐπιγραφῆς κινδυνεύει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ γνωστὸς ὁμόνομος βασιλεὺς. Ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Φ. Πέτσαν εἶναι «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 319 κ.έ., καὶ 9 (1969), σελ. 192.

Ἡ παραβολὴ τῆς θέσεως τῆς Βεροίας πρὸς τὴ θέση τῆς Ναούσης καὶ τῆς Ἐδέσσης δὲν εἶναι σωστὴ. Ἡ Βέροια ἔχει ὑψόμετρο 130 μ. καὶ εἶναι κοντὰ στὸν κάμπο, ἐνῶ ἡ σημερινὴ Νάουσα (ὑψόμετρο 360 μ.) καὶ ἡ Ἐδεσσα (ὑψόμετρο 320 μ.) ἔχουν σαφῶς ὄρεινὸ χαρακτήρα. Εἶναι μᾶλλον καταφύγιο ἢ πρώτη, ὄχυρὸ ἢ δευτέρη. Ἡ Βέροια καὶ σήμερὰ ἀκμάζει, γιὰτὶ δὲν εἶναι μόνον διοικητικὸ, ἐμπορικὸ καὶ ἀστικὸ κέντρο, ἀλλὰ καὶ ἀγροτικὸ. Ἡ Νάουσα καὶ ἡ Ἐδεσσα μένουν στάσιμες· τὴ δύναμη τοῦ κάμπου τὴν παίρνουν τὰ πλησιέστερα πρὸς τὸν κάμπο χωριά (γιὰ τὰ ὅποια μιλάει ὁ κ. Η., σελ. 163).

Τὸ Μετόχι ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι «north of Beroea», ἀλλὰ ΝΑ τῆς Βεροίας, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὴν ἀρχαία Πιερία, κοντὰ στὴ Βεργίνα, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ συνοικισμὸ. Καὶ δὲν εἶναι μία μόνον ἢ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ (manumission), ἀλλὰ πολλὰς, μετὰ διάφορες χρονολογίες. Ἐδῶ ὁ κ. Η. παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν Arch. Anz.

Στὴ σελ. 163, σημ. 4, ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Μακεδονικά εἶναι: Μακ. τ. 7 (1967), 133 κ.έ. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τοῦ τόμου τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἄλλου, π.χ. σελ. 164, σημ. 3.

Σχετικά μετὰ τὴ Μιέζα (σελ. 164) παρατηρῶ: α) ἡ προτομὴ τοῦ Ὀλγάνου δὲν εὐρέθη «near», ἀλλὰ μέσα στὸν Ἄνω Κοπανὸ (τὴρᾶ Κοπανός), στὸν κήπο τοῦ Ἰ. Σέπκα, β) ἐγὼ δὲν σχετίζω τὶς γέφυρες, ἀλλὰ μόνον τοὺς τάφους μετὰ τὸ δρόμο ἀπὸ Μιέζα πρὸς Πέλλα, καὶ ὄχι ἀπὸ Πέλλα πρὸς Βέροια, καὶ δὲν ἔγραψα ὅτι ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὴ Βέροια πρὸς τὴν Πέλλα περνοῦσε «through Mieza», ἀλλὰ «διὰ τῶν παρυφῶν τῆς Μιέζης», τὴν ὅποια σημειωτέον ἐγὼ δὲν περιορίζω στὴ Γάστρα τῆς Ναούσης, ἀφοῦ καὶ τὰ εἰρηπία τῆς πόλεως καὶ μάλιστα οἱ τάφοι τῆς ἐκτείνονται χιλιόμετρα πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὸν κάμπο, ὑποθέτω μέχρι τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Πέλλης πρὸς Βέροια, γ) ἡ γέφυρα τοῦ Delacoulonche εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τὴ μία ἀπὸ

τις δύο στο δικό μου παρένθετο πίνακα Α (Φ. Πέτσα, 'Ο Τάφος τῶν Λευκαδίων, παρένθ. πίν. Α, ἀριθ. 21).

Ἡ ἐπιγραφή, πού ἀναφέρει τήν Ἄρτεμη Γαζωρείτιδα καί Βλουρείτιν (σελ. 164, σημ. 6) δὲν εὑρίσκεται στήν Ἐπισκοπή, ἀλλά στο Ἄρσένι. Εἶναι περιεργο ὅτι ξέφυγε τοῦ κ. Η. τὸ ἄρθρο μου στοῦ Β.Σ.Η. τ. 81 (1957), σελ. 387 κ.έ. καί ὅλη ἡ σχετική βιβλιογραφία (ιδὲ π.χ. «Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ.308, σημ. 6). Βαουρεΐτις δὲν ὑπάρχει. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὴ Σκύδρα ἔπρεπε νὰ γίνῃ παραπομπή εἰς Α.Ε. 1961, σελ. 1 κ.έ., εἰδικώτερα γιὰ τὴν ὄνη κοριτσιού μὲ τὸ ὄνομα Νίκη καί ὄχι «of a boy» (Φ. Πέτσας, ἔν. ἀν., σελ. 2 κ.έ., σημ. 4 καί πίν. 2).

Τὴ θέση τοῦ Εὐρωποῦ τὴν καθορίζουν ἀκριβῶς, καί ὄχι «approximately», ὄχι μόνον ἡ ἐπιγραφή, πού ἀρχίζει «Εὐρωπαϊὼν ἢ πόλις», ἀλλὰ καί σφραγίσματα σὲ κεραμίδια («Μακεδονικά», τ. 1 (1940), σελ. 491). Ἀξιομνημόνευτος ἐπίσης εἶναι κούρος ἀρχαϊκὸς ἀπὸ ἐκεῖ, μοναδικὸς στὴ Μακεδονία («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 178 κ.έ., καί καλύτερη εἰκόνα τώρα, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Β', Ἀθῆναι 1971, σελ. 239).

Οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κιλκίς (σελ. 179) ἔχουν μεταφερθῆ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στοῦ νέο Μουσεῖο τοῦ Κιλκίς. Ὁ Γυμνασιάρχης Παναγ. Μάνος ἦτο Ἐκτακτὸς Ἐπιμελητὴς (ὄχι «Ephor of Antiquities») καί ἡ πρέπουσα παραπομπή γιὰ τὸ Παλατιανὸ εἶναι Α.Δ. 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, καί 22(1967), Χρονικά, σελ. 400 κ.έ., «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 179 κ.έ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε «medieval in date» στοῦ Παλατιανὸ παρὰ τὰ φαινόμενα.

Στὴν τούμπα τῆς Νέας Ἀγχιάλου (σελ. 183) δὲν ἦταν «road works» πού ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν ἔρευνα. Σχετικὰ μὲ τὴ Στρέψα νεώτερη βιβλιογραφία ἀναφέρεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 164, ἀριθ. 65, καί σελ. 186, ἀριθ. 124.

Στὴ σελ. 187, σημ. 3, χρειάζεται μία παραπομπή γιὰ τὰ πρόσφατα εὐρήματα, π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7, (1967), σελ. 304, ἀριθ. 86.

Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα (ὄχι ἀνασκαφὴ) ἦταν τοῦ Γ. Μπακαλάκη στοῦ Χορτιάτη (σελ. 187).

Δὲν βλέπω γιατί ἦταν «of a Thracian type» ὁ Τάφος Α τοῦ Σέδες, τὸν ὁποῖο ἐξ ἄλλου ὁ Ν. Κοτζιάς ρητῶς ἐθεώρησε «νεώτερον» τοῦ θρακικοῦ. ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται «εἰς τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος» (Α.Ε. 1937, σελ. 867).

Μακεδονικά ψηφιδωτὰ δὲν εἰκονίζουσι κυνηγούς «on horseback» (σελ. 209).

Ἡ Μακεδονία, μαζί μὲ τὴ Θεσσαλία, εἶναι σχεδὸν ἡμισὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. «Emphasize the un-Greek nature of the Macedonian terrain» (σελ. 210) σημαίνει ἐμμονὴ σὲ πεπαλαιωμένες ἀντιλήψεις περὶ Ἑλλάδος καί Μακεδόνων, τίς ὁποῖες δὲν συµμερίζεται ὁ καθηγητὴς Hammond. Ἐπομένως τὸ πρᾶγμα φαίνεται σὰν ὀξύμωρο ρητορικὸ σχῆμα, ἀλλὰ δὲν δικαιολογεῖται μόνο γιὰ νὰ τονισθῆ ἡ πραγματικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἐξ ἴσου ἑλληνικὰ ἐδάφη.

Περνώντας στοῦ δευτέρου Μέρους, πού πραγματεύεται τὴν Προϊστορία τῆς Μακεδονίας, πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ δηλώσω ὅτι δὲν ἔχω ἀρκετὴ αὐτοψία τῶν ἀνασκαφῶν καί εὐρημάτων ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος.

Γιὰ τὰ παλαιολιθικὰ εὐρήματα στὴν Ἑλλάδα (σελ. 215) θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ παραπομπή στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Δ. Θεοχάρη, Ἡ Αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς Προϊστορίας, Βόλος 1967, καί γιὰ τὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς, εἰδικώτερα, στὴ βιβλιογραφία πού σημειώνεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 311, ἀριθ.128, καί 9, (1969), σελ. 183, ἀριθ.118.

Ἡ περιωρισμένη, σὲ ἔκταση καί βάθος, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς δὲν ἐπιτρέπει νὰ λέμε χωρὶς ἐπιφύλαξη ὅτι ἕνας συνοικισμὸς «came to an end». Ἡ Νέα Νικομήδεια (σελ. 219) π.χ. ἦταν κατεστραμμένη ἀπὸ μηχανικοὺς ἐκσκαφεῖς στὰ ἀνώτερα στρώματα πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς καί ὁ Στίβος τοῦ Λαγκαδῶ (σελ. 235) ἐλά-

χιστα έρευνήθηκε άνασκαφικά, ή Νέα Νικομήδεια «East» καθόλου, όπως και οί συνοικισμοί κοντά στη Νάουσα (σελ. 238).

Ό καθηγητής Hammond συχνά διαφωνεί και διορθώνει τους άνασκαφείς (π.χ. σελ. 246, σημ. 2, σελ. 307, σημ. 3-4, σελ. 280, σημ. 1, σελ. 286, σημ. 6-8, σελ. 292, σημ. 5, και άλλου). Προσπαθεί νά κάμη νά συμφωνήσουν οί «separate planets» με τά πράγματα όπως τά βλέπει ο ίδιος.

Ό θησαυρός τών χαλκών από τά Πετράλωνα (σελ. 299) δέν είναι έντελώς άμνημόνευτος («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 292 κ.έ., άριθ. 42, και 9, 1969, σελ. 130 και πίν. 4), αλλά είναι ακόμη άδημοσίευτος.

Ό όλη κατασκευή της «Ίστορίας», κατά τήν πρώτη (1350-1200 π.Χ.) και τή δεύτερη (1200-1125 π.Χ.) περίοδο έπαφής με τό μυκηναϊκό κόσμο, είναι έλκυστική, καθώς σχετίζονται οί μύθοι και τά έπη πρός συγκεκριμένα «περάσματα», ύποχρεωτικές διαβάσεις τών βουών. Μακάρι νά είχαμε κάμει οί άρχαιολόγοι κάτι για νά βεβαιώσουμε έστω και ένα σημείο αυτών τών ύποθέσεων, για νά μη άναγκάζονται οί ιστορικοί νά χτίζουν με βάση τά γεγονότα του Μεσαίωνα (σελ. 305).

Είναι δύσκολο νά συζητηθή ή Βεργίνα σέ μιá βιβλιοκρισία. Ένα παράδειγμα μονάχα, ο τύμβος C: Ό καθηγητής Hammond (σελ. 315 κ.έ.) θεωρεί τήν «Ταφή Γ» άρχαιότερη από όλες, επειδή είναι βαθύτερη, δέθεν κεντρική κ.λ., έπομένως παλαιότερη ίσως από τό 1100 π.Χ. 'Αλλ' αυτή ή άκτέριστη «Ταφή Γ» είναι άσφαλώς χριστιανική! Έπομένως δέν ύπάρχει άρχαιότερη ταφή από τήν «Ταφή Α» με τις τοξωτές πόρτες και από τήν «Ταφή Δ» με τό χαλκίνο ξίφος. Παρ' όλες αυτές τις άβλεψίες, οί άνασκαφείς διδασκόμεθα, όπως όλοι οί άναγνώστες, από τό σχετικό κεφάλαιο του καθηγητού Hammond.

Στίς σωστικές άνασκαφές μου του 1960-1961, γράφει ο κ. Η., πήραν μέρος ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος και ο μηχανικός της Νομαρχίας Ήμαθίας κ. Ξ. Ζερζελίδης (σελ. 328). 'Αλλά ή τριμελής Έπιτροπή μόνον εισηγήθη τήν ένέργεια της άνασκαφής (πρβ. σελ. 328 πρός ΑΔ 17, 1961-1962, Α', σελ. 218, και Μ. Ανδρόνικον, Βεργίνα, Ι, σελ. 6).

Ό καθηγητής Hammond δέν φαίνεται νά γνωρίζη τήν πλούσια, άλλ' άδημοσίευτη συλλογή άγγείων κυρίως, που έφερε από τόν Άγιο Παντελεήμονα (Πάτελι) στό Μουσείο της Θεσσαλονίκης ο μακαρίτης Έφορος Άρχαιοτήτων Νικόλαος Κοτζιάς. Τήν άγνόησε άλλωστε και ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος (Βεργίνα Ι), ο όποιος φαίνεται ότι άγνοεί και τά εύρήματα της σωστικής άνασκαφής μου της Βεργίνας, που ήταν στη διάθεσή του.

Στή σελ. 344, σημ. 3, ή παραπομπή εις Β.С.Н. 85, 773, δέν είναι στη θέση της. Έκεί δέν γίνεται άναφορά στους δύο συνοικισμούς της νότιας πλευράς της λίμνης. Στή σημ. 4 της ίδιας σελίδος 344 ή παραπομπή για τό άγγείο από τόν Άετό είναι εις πίν. 253 στ' (δχι ζ').

Σελ. 355: Τά άποκτήματα του Μουσείου Μπενάκη προέρχονται από τό χωριό Μεσημέρι (δχι Μεσοχώρι), Α.Ε. 1973, 2, σελ. 512.

Σελ. 358 κ.έ.: Δέν στηρίζεται στις πηγές (Ήρόδοτος κατ' έξοχήν) ή θεωρία ότι οί Βοττιαίοι είχαν «their homeland in the western part of the central plain» και μάλιστα τό «including Vergina» (σελ. 359) δέν δικαιολογείται ούτε ως ύπόθεση.

Σελ. 361: 'Από τά πολλά ένδεχόμενα άποτελέσματα της τύχης τών τόπων επιλέγεται ή ύπόθεση ότι στη Βεργίνα «a Patelite of this persuasion may have died».

Σελ. 372: Είναι παραπλανητικό νά λέμε ότι ή Βίτσα είναι κοντά στό Βοϊδομάτη, παραπόταμο του Άώου. Τή Βίτσα τή χωρίζει από τόν Άδο ή χαράδρα του Βίκου και τά άπροσπέλαστα βουνά του Πατίγκου. Ό Βίτσα γεωγραφικά συνδέεται μάλλον με τήν περιοχή τών πηγών του Άράχθου, του Λούρου (άκόμη και του Καλαμά), ώστε είναι πιθανότερο ότι από Νότου έρχονται (ίσως μαζί με τους νομάδες φορείς τους τό χειμώνα) τά έπεισакτα κορινθιακά εύρήματα και όχι από Όρικό και Βουθρωτό (σελ. 424).

Σελ. 372 κ.έ.: Τό νεκροταφείον άνέσκαψε ή τώρα Ίουλία Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου.

Σελ. 392, σημ. 5. Τὰ φάλαρα, «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41, δὲν εἶναι τῆς ταφῆς LXV. Προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου καὶ εἶναι τὰ ἴδια, ὄχι ἀπλῶς ὅμοια, πρὸς τὰ τῆς ταφῆς AZ VII (πρβ. «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41α πρὸς Π.Α.Ε. 1961, πίν. 50α, ὅπου ἡ ἴδια εἰκόνα εἶναι δημοσιευμένη ἀνάποδα κατὰ λάθος).

Τὰ ἱστορικά συμπεράσματα τοῦ καθηγητοῦ Hammond εἶναι:

1. Ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Οἱ εἰσβολεῖς δὲν διέσχισαν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος, τὴν Κάτω Μακεδονία καὶ τὴ Βόρειο Θεσσαλία (σελ. 407).

2. Οἱ Φρύγες φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ Lausitz ἔφθασαν στὴ Βεργίνα περίπου τὸ 1150 π.Χ. (τὸν ἀρχαιότερο τάφο C Δ χρονολογεῖ ὁ κ. Η. περίπου 1140-1120 π.Χ.) καὶ περὶ τὸ 1100 π.Χ. εἶναι κύριοι τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἡ φρυγικὴ Βεργίνα ἀκμάζει μεταξὺ 900-800 π.Χ. Οἱ Φρύγες ἐκμεταλλεύονται τὸ σταυροδρόμι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ Δούναβη, ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ πρὸς τὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ κράτησε ὡς τὸ 650 π.Χ. περίπου (σελ. 407-411).

(Ἐκτὸ δὲ κυρίως ἀρχίζει ἡ ἀνορθοδοξία τοῦ καθηγητοῦ Hammond, τὴν ὁποία συμμερίζεται ἐν μέρει ὁ καθηγητὴς Edson):

3. Οἱ Μακεδόνες ἔρχονται ἀπὸ τὴν Πιερία καὶ τὸ μέσο Ἀλιάκμονα πρὸς τὸ Βερμιοῦν. Ἐκεί ἀπὸ τοῦ Βοττιαίου (!). Οἱ «κῆποι τοῦ Μίδα» καὶ τὰ σχετικὰ «preserved a memory not of that moment but of the past» (σελ. 412). Οἱ Φρύγες δὲν ἔφυγαν στὴν Ἀσία διωγμένοι ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ἀλλὰ «from a position of strength» εἰσέβαλαν στὴν Ἀσία (σελ. 412), περίπου 150 χρόνια πρὶν.

4. Ἡ Πιερία ἀνήκει σὲ Ἑλληνες Μάγνητες κατὰ τὴν Πρώιμη καὶ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ οἱ Μάγνητες δὲν εἶναι πλέον στὴν Πιερία. Οἱ δύο Ὀμηρικοὶ κατάλογοι ἀφίνουν ἓνα κενὸ μεταξὺ Ἀξιοῦ, ὅπου φθάνουν οἱ σύμμαχοι τῶν Τρώων, καὶ Πηνειοῦ, ὅπου ἀρχίζουν οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀχαιῶν. Τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ τὸ κατέχουν Θράκες ἀπὸ τὸ 1300-650 π.Χ. περίπου. Θράκες δὲν εἶναι οἱ Φρύγες, οἱ Μυσοὶ, οἱ Τεῦκροι, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Παίονες (σελ. 416-418).

5. Οἱ Παίονες εἶναι εἰσβολεῖς στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἀπλώθηκαν καὶ κυριάρχησαν ὡς τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Πιερία (Στράβ. 7, ἀπόσπ. 38). Κατὰ τὸν Τρωϊκὸ Πόλεμο δυτικὸ ὄριό τους εἶναι ὁ Ἀξιός. Ἀπωθῆθηκαν ἐν συνεχείᾳ, ἀκόμη ἀνατολικώτερα, ἀπὸ τοὺς Βρύγους (σελ. 418-419).

6. Οἱ Ἰλλυριοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Glasinac ἀπλώνονται στὰ Βαλκάνια καὶ στὴ Μακεδονία μεταξὺ 800-650 π.Χ. Οἱ Δαρδάνιοι φθάνουν ὡς τὴ Βεργίνα, οἱ Μαῖδοι ἕως τὸ Στρυμῶνα, ὅπου τοὺς εὐρίσκει ὁ Σιτάλκης τὸ 429 π.Χ. (Θουκ. 2, 98, 2). «The ebb was very rapid. Little was left... except the graves of its warriors» (σελ. 423).

7. Ὅσο γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα: «Macedonia has no site to compare with Vitsa in Epirus» (σελ. 424). Μόνον οἱ Ἑρετριεῖς τῆς Μεθῶνης, κοντὰ στὴ Βεργίνα, ἀρχίζουν τὸ ἐμπόριο, περὶ τὸ 730 π.Χ. γιὰ ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἀποικίαι τῆς Χαλκιδικῆς.

8. Οἱ Κιμμέριοι (700-650 π.Χ.) ἀπόθησαν τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ ἀνοίξαν τὸν τόπο γιὰ Θράκες (Ἡδῶνες, Μυγδόνες, Σιθωνίους), Παίονες καὶ Μακεδόνες. Τώρα εἶναι πού ὅλη ἡ βορείως τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ χώρα γίνεται Θράκη καὶ ὀνομάζεται ἔτσι στὶς ἱστορικὲς πηγές μας (Ἐκαταῖος, Ἡρόδοτος).

9. Οἱ Μακεδόνες ἔχουν homeland «τὸ ὄρος τὸ Μακεδονικόν» (καίριο σημεῖο στηρίζεως τῆς θεωρίας τοῦ κ. Η.). Ὁ Λουδίας καὶ ὁ Ἀλιάκμων «ἐς τὸ αὐτὸ ῥέεθρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες» ἀποτελοῦν τὸ ὄριον τῆς Βοττιαίδος καὶ τῆς Μακεδονίας (Ἡρόδ. 7, 127). Λοιπὸν «Μακεδονίς» ὑπὸ στενὴν ἔννοιαν καὶ «ὄρος Μακεδονικόν» κατ' ἐξοχὴν εἶναι «the northern part of the Olympos massif» καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Ἡσίοδος (ἀπόσπ. 7) τοποθετεῖ τὸν Μάγνητα καὶ τὸν Μακεδόνα «γύρω στὴν Πιερία καὶ τὸν Ὀλυμπο». Οἱ Μακεδόνες αὐτοὶ εἶναι οἱ Ἀργεάδες. Ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀργεστία = Πελαγονία στὸ Ἄργος Ὀρεστικὸν καὶ

στόν μέσο ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καί στήν Πιερία, ὅπου ἀποκοτῶν ἐπαφή μὲ ἀνώτερο πολιτισμό. Τοὺς Τημενίδες τοὺς ἐπιβάλλουν οἱ Ἰλλυριοί. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡροδότου καί ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου προσαρμόζονται ἀνάλογα καί «we shall discuss the traditions of the Macedones more fully in the next volume» (σελ. 435).

Θά περιμένουμε λοιπὸν μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θά εἶναι πειστικὴ ἡ συζήτηση στὸ δεῦτερο τόμο. Ἐν τῷ μεταξύ ἄλλοι ἀρμοδιώτεροί μου θά συζητήσουν τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα μὲ τὸν καθηγητὴ Hammond. Ὑποθέτω ὅτι θά γίνῃ γενικὰ δεκτὴ ἡ αὐθεντικὴ γνώμη του ὅτι ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία (σελ. 407). Τὰ περὶ Φρυγῶν, Ἰλλυριῶν κ.λ. ὁμως θά ἀναθεωροῦνται κάθε φορὰ πού θά παρουσιάζεται σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ εὑρημα σχετικὸ.

Λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν τυποτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ τόμου. Γενικὰ εἶναι ἀντάξια τῶν καλῶν παραδόσεων τοῦ Oxford University Press. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ παράδοση δημιουργεῖ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη νὰ μὴ συναντᾷ οὔτε τὰ λίγα τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅπως: Byzantiana (σελ. 34, σημ.1), Νικαία (σελ. 42), Ἐλειμωτίς (σελ. 46), XVII (ἀντὶ XXVII m.p. ἀπὸ Θεσσαλονίκη, σελ. 49), ὅπτοι (ἀντὶ τόποι, σελ. 84, σημ. 3), Map 7 (ἀντὶ 8, σελ. 108), ἡ ἐπιγραφὴ χωρὶς τόνους κ.λ. (σελ. 120), Πέλλαπό λιν ... ἀναπλοῦς (σελ. 132), «Pierota» (σελ. 138), θαλάσσαν (σελ. 146), Στρυμόνος (σελ. 164), Laotomeion (σελ. 178), μύχος (σελ. 183, σημ. 1), Θρ)αίικης (σελ. 196), τέλος σελίδος 210, Ian,d (σελ. 226), another (σελ. 383), canthorus (σελ. 392, σημ. 5).

Στὰ Maps ἐπίσης βλέπω:

Gomalia (ἀντὶ Gomatio, map 1) καὶ Kumbi (ἀντὶ Kumli, map 14, ἄνω δεξιὰ, πρβ. σελ. 193). Μὲ τοὺς χάρτες σύγχυση καὶ δυσκολία προκαλεῖ: α) ἡ ἔλλειψη ἐνὸς χάρτου ὅλης τῆς περιοχῆς, β) ἡ διαφορετικὴ κλίμακα τῶν μερικῶν χαρτῶν, καὶ γ) ἡ ἐπανάληψη, στίς ἀντικρουστὲς σελίδες 216-217 καὶ 236-237 τῶν ἰδίων τόπων.

Πολὺ βοηθοῦν τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 1-20.

Βοηθεῖ ἐπίσης ὁ Index. Ἀλλὰ θά μπορούσε νὰ εἶναι πληρέστερος καὶ ἀκριβέστερος. Ἄν καταχωρίζονται οὔτε ὡς ἰδιαίτερα λήμματα οὔτε ὡς παραλλαγές τοῦ κυρίου λήμματος οἱ ποικίλοι τύποι τῶν ὀνομάτων, πού ὀφείλονται σὲ ποικιλίες γραφῆς στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἢ σὲ ποικιλόγλωσσα συγγράμματα ἢ στὴν ποικιλία τῶν Βαλκανικῶν γλωσσῶν κ.ο.κ.

Ὁρισμένα λήμματα στὸν Index καταχωρίζονται μὲ μορφή πού δὲν εἶναι ἴδια ἀκριβῶς στὸ κείμενο ἢ σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου, ὥστε συχνὰ πρέπει νὰ ἐρευνήσῃ ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ βεβαιώσῃ ἂν εἶναι λάθη ἢ παραλλαγές. Ὅπωςδὴποτε δυσχεραίνεται ἡ χρῆσις τοῦ Index καὶ παρουσιάζει προβλήματα. Παραδείγματα:

I n d e x	Κ ε ἰ μ ε ν ο
Adaeus 201	Addaeus
Ad Cephalon 84 n. 4	Adcephalon
Aeane 179	Aeanea
Aivate 184	Aivat
Artemis Cynagus 65	Artemis Kunagus
Bela Tsarkva 77	Belo Crkva
Boukova M 6, 122.3	Bukova
Crnaliste 72	Crnaliste
Cubita 78	Curbita
Demir Kapu 240 n. 1	Demir Hissar
Drilon 26, 198. 2	Drilo, Dreilon
Grammos 99	Ghrammos
Gurbito 78, 84, n. 4	Gurbita
Harmonia 93	Hermione
κ.λ.	

Ἡ Heraklea (σελ. 133) τοῦ Πλινίου, δηλαδή τὸ Ἡράκλειον τῆς Πιερίας, θέλει ἰδιαίτερο λῆμμα μὲ παραπομπὴ στὸ Heracleum, ὅπως ἔγινε π.χ. Eidomene - Idomene, Kellae-Cellis κ.τ.τ. Τὸ ἴδιο ἔπρεπε νὰ γίνῃ μὲ τὰ Europa, Bereu, Sium (σελ. 108) κ.τ.τ.

Δὲν εὐρίσκω σωστὲς τίς παραπομπές τοῦ Index σὲ πολλὲς σελίδες. Παραδείγματα: Aivate (237), Antigonea (95), Apollonia (217, ὀρθὸν 216), Axius (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4), Ayios Pandeleëmon (Pateli) (372, ὀρθὸν 373), Basino Selo (86 n. 4, ἀνύπαρκτη), Begniste (M.12), Boion, Mt. (27, ὀρθὸν 28), Boubousti (291, ὀρθὸν 292), Brucida (91), Buthrotum (217, ὀρθὸν 216), Cassander (143, ὀρθὸν 144), Cnossus (252), Corinth (313), Darius (194, ὀρθὸν 193), Dorus (271, ὀρθὸν 272), Drin, Black River (45, ὀρθὸν 46), Dzeri (45, ὀρθὸν 46), Erigon (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4) κ.λ.

Γενικότερες παρατηρήσεις μου γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες, μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Hammond, ἀνακοίνωσα: α) στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, πού συνήλθε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 17-26 Αὐγούστου 1973, καὶ β) στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὸν Ἑλληνιστικὸ Πολιτισμὸ, πού συνήλθε στὴ Λευκωσία ἀπὸ 20-24 Δεκεμβρίου 1973. Θὰ δημοσιευθοῦν, ἐλπίζω, στὰ ἀντίστοιχα Πρακτικὰ οἱ ἀνακοινώσεις μου μὲ τίτλους: α) Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Μία Ἀποψη (ὄχι A New Viewpoint, ὅπως στὸ «Balkan Studies», τ. 14, (1973), σ. 363), καὶ β) Ἡ Μακεδονία ὡς κοιτίδα τοῦ Ἑλληνιστικοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐδῶ οἱ ἀπόψεις μου συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

1. Δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. Ἡ Μακεδονία πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες (ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, πού ἔδωσε τὸ ὄνομα στοὺς Ἡπειρώτες). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία καὶ Μακεδόνες μετὰ τὸ 300 μ.Χ. καὶ πολὺ περισσότερο σήμερα. Δὲν ὑπάρχουν πλέον Μακεδόνες παρὰ μόνον μὲ τὴν ἔννοια: κάτοικοι τῆς ἀποκρυσταλλωμένης γεωγραφικῆς ἐνότητος μὲ τὸ ἱστορικὸ ὄνομα Μακεδονία.

2. Ἡ ἀποκρυσταλλωμένη γεωγραφικὴ ἐνότητα, στὴν ὁποία οἱ Μακεδόνες ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους, ἀπλώνεται κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος: Λεβαίη - Ἐδεσσα (Αἰγαί) - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Ἀπλώνεται δηλαδή ἀπὸ τὴν Πίνδο ὡς τὸ Νέστο καὶ (ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν) ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο ὡς τὴν Πελαγονία (σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τίς θέσεις τοῦ κ. Hammond). Ποτέ δὲν περιελάμβανε τὰ Σκόπια. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διχοτομηθῇ ἡ Μακεδονία μὲ ἀνατολικὸ ὄριο κανένα δῶθε ἀπὸ τὸ Νέστο. Ἀλλιῶς δὲν γράφομε τὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, πού ἔπλασαν οἱ Μακεδόνες, ἀλλὰ δημιουργοῦμε Ἱστορία ὡς νέοι Μακεδόνες.